

ÉRTEKEZÉSEK

A NYELV- ÉS SZÉPTUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL.

KIADJA A MAGYAR TUD. AKADÉMIA.

AZ I. OSZTÁLY RENDELETÉBŐL

SZERKESZTI

GYULAI PÁL

OSZTÁLYTITKÁR.

XII. KÖTET, XII. SZÁM. 1885.

ISOTA NOGAROLA.

(SZÉKFOGLALÓ.)

Dr ÁBEL JENŐ

L. TAGTÓL.

Ára 50 kr.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1885.

ÉRTEKEZÉSEK

A NYELV- ÉS SZÉPTUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL.

Első kötet. 1867—1869.

I. Solon adótörvényéről. *Télffy Ivántól.* 1867. 14 l. Ára 10 kr. — II. Adalékok az attikai törvénykönyvhöz *Télffy Ivántól.* 1868. 16 l. 10 kr. — III. A legujabb magyar Szentírásról. *Tarkányi J. Bélától.* 1868. 30 l. 20 kr. — IV. A Nibelungének keletkezéséről és gyanítható szerzőjéről. *Szász Károlytól.* 1868. 20 l. 10 kr. — V. Tudománybeli hátramaradásunk okai, s ezek tekintetéből Akadémiánk feladása *Toldy Ferencztől.* 1868. 15 l. 10 kr. — VI. A keleti török nyelvről. *Vámbéry Ármintól.* 1868. 18 l. 10 kr. — VII. Geleji Katona István főleg mint nyelvész. *Imre Sándortól.* 1889. 98 l. 30 kr. — VIII. A magyar egyházak szertartásos énekei a XVI. és XVII. században. *Bartalus Istvántól.* Hangjegyekkel. 1869. 184 l. 60 kr. — IX. Adalékok a régibb magyar irodalom történetéhez. (1. Sztárai Mihálynak eddig ismeretlen szindarabjai. 1550—59. — 2. Egy népirodalmi emlék 1550—75-ből. 3. Baldi Magyar olasz Szótárkája 1583-ból. — 4. Báthory István országbíró mint író. — 5. Szezenzi Molnár Albert 1574—1633). *Toldy Ferencztől.* 1869. 176 l. — X. A magyar bővített mondat. *Brassai Sámuel*től. 1870. 46 l. 20 kr. — XI. Jelentés a felső-austriai kolostoroknak Magyarországot illető kéziratai- és nyomtatványairól. *Bartalus Istvántól.* 1870. 43 l. 20 kr.

Második kötet. 1869—1872.

I. A Konstantinápolyból legujabban érkezett négy Corvin-codexről. *Mátray Gábor* l. tagtól. 1870. 16 l. 10 kr. — II. A tragikai felfogásról. Székfoglaló. *Szász Károly* r. tagtól. 1870. 32 l. 20 kr. — III. Adalékok a magyar szóalkotás kérdéséhez. *Joannovits Gy.* l. tagtól. 1870. 43 l. 20 kr. — IV. Adalékok a magyar rokonértelmű szók értelmezéséhez. *Finály Henrik* l. tagtól. 1870. 47 l. 20 kr. — V. Solomos Dénes költeményei és a hétszigeti görög népnyelv. *Télffy Iván* lev. tagtól. 1870. 23 l. 20 kr. — VI. Q. Horatius satirái (Ethikai tanulmány). Székfoglaló. *Zichy Antal* l. tagtól. 1871. 33 l. 20 kr. — VII. Ujjab adalékok a régibb magyar irodalom történetéhez (I. Magyar Pál XIII. századbeli kanonista. II. Margit kir. herezegnö, mint ethikai író. III. Baldi Bernardin magyar-olasz szótárkája 1582-ből. Második közlés IV. Egy XVI. századbeli növényntani névtár XVII. és XVII. századbeli párhuzamokkal. V. Akadémiai eszme Magyarországon Besenyei előtt) *Toldy Ferencz* r. tagtól. 1871. 124 l. Ára 40 kr. — VIII. A sémi magánhangzókról és megjelölésök módjairól. *Gr. Kuun Géza* lev. tagtól. 1872. 59 l. 20 kr. — IX. Magyar szöveftejetések. *Szilády Áron* l. tagtól. 1872. 16 l. 10 kr. — X. A latin nyelv és dialektusai. Székfoglaló. *Szenássy Sándor* l. tagtól. 1872. 114 l. 30 kr. — XI. A defterekről. *Szilády Áron* lev. tagtól. 1872. 23 l. 20 kr. — XII. Emlékbeszéd Árvay Gergely felett. *Szvorényi József* lev. tagtól. 1872. 13 l. 10 krajczár.

Harmadik kötet. 1872—1873.

I. Commentator commentatus, Tarlózatok Horatius satiráinak magyarazói után. *Brassai Sámuel* r. tagtól. 1872. 109. l. 40 kr. — II. Apáczai Cséri János Barczai Ákos fejedelemhez benyújtott terve a magyar hazában felállítandó első tudományos egyetem ügyében *Szabó Károly* r. tagtól. 1872. 18 l. 10 krajczár. — III. Emlékbeszéd Bitnitz Lajos felett. *Szabó Imre* t. tagtól. 1872. 18 l. 10 kr. — IV. Az első magyar társadalmi regény. Székfoglaló *Vadnai Károly* l. tagtól. 1873. 64 l. 20 kr. — V. Emlékbeszéd Engel József felett *Finály Henrik* l. tagtól. 1873. 16 l. 10 kr. — VI. A finn költészetről, tekintettel a magyar ösköltészetre. *Barna Ferdinánd* l. tagtól. 1873. 135 l. 40 kr. — VII. Emlékbeszéd Schleicher Ágost, külső l. tag felett. *Riedl Szende* l. tagtól. 1873. 16 l. 10 kr. — VIII. A nemzetiségi kérdés az araboknál. Dr. *Goldziher Ignác*tól. 1873. 64 l. 30 kr. — IX. Emlékbeszéd Grimm Jakab felett. *Riedl Szende* l. tagtól. 1873. 12 l. 10 kr. — X. Adalékok Krim történetéhez. *Gr. Kuun Géza* l. tagtól. 1873. 52 l. 20 kr. — XI. Van-e elfogadható alapja az ik-es igék külön ragozásának. *Riedl Szende* lev. tagtól. 51 l. 20 kr.

Negyedik kötet. 1873—1875.

I. szám. Paraleipomena kai diorthoumena. A mit nem mondtak s a mit rosszul mondtak a commentatorok Virgilius Aeneise II-ik könyvére, különös tekintettel a magyarra. *Brassai Sámuel* r. tagtól. 1874. 151 l. 40 kr. — II. szám. Bálinth Gábor jelentése Oroszország- és Ázsiában tett utazásáról és nyelvészeti tanulmányairól. Melléklet öt khálymik dana hangjegye. 1874. 32 l. 20 kr. — III. szám. A classica philológiának és az összehasonlító írja nyelvtudománynak mívelése

ISOTA NOGAROLA.

(SZÉKFOGLALÓ.)

Dr ÁBEL JENŐ

L. TAGTÓL.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1885.

1

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

Isota Nogarola.

(Olvastatott a M. T. Akadémia 1885. máj. 4-én tartott ülésében.)

Tekintetes Akadémia!

Midőn ezen alkalommal kutatásaim némi csekély eredményét legelőször mutatom be személyesen a tekintetes Akadémiának, nem mulaszthatom el, hogy őszinte köszönetet ne mondjak a tekintetes Akadémiának azért, hogy levelező tagjainak díszes sorába felvett. Jól tudom, hogy ezen kitüntetés nem annyira eddigi tudományos működésem eredményének szól, hanem inkább csak buzdítás akar lenni, hogy azon irányban, a melyet pályám elejétől fogva követek, és a mely az Akadémia helyeslésével is találkozott, tovább haladjak, egyszersmind reménylem azonban, hogy a tekintetes Akadémia épen ezen tudatomban biztosítékot lát az iránt, hogy a mennyire csak csekély erőmtől telik iparkodni fogok várakozásának megfelelni.

Értekezésem egy tudós olasz humanista nőről, Isota Nogaroláról szól. Isota Nogarola nem ismeretlen alak az olaszországi humanismus történetében. Nem tekintve kortársait és azon számos író, kik a mult századokban tudós nőkről írtak, és a kik Isotáról a legnagyobb lelkesedéssel emlékeznek meg, még azok is, kik, úgy mint Tiraboschi, nem a curiosítások gyűjteményét akarták adni, hanem a renaissance-szal járó szellemi mozgalmaknak történetét írták meg, nem mulaszthatták el azon nőt is felemlíteni, ki a humanismus első képviselői között foglal helyet Veronában, Felső-Olaszországnak a középkorban leghatalmasabb és legműveltebb városainak egyikében. Míg azonban ily módon mindnyájan egyetértenek abban, hogy e kiváló nő szereplését lehetetlen hallgatással mellőzni, addig szereplésének

méltánylásában nagyon eltérők az írók véleményei. Könnyen értjük Isotának minden mértéket túlhaladó magasztalásának motivumait. Hogy humanista kortársai valamennyien el voltak ragadtatva, mikor látták, hogy egy előkelő nemes családnak nő ivadéka közéjük elegyedett és egészen a tudományoknak és az irodalomnak szentelte életét, és hogy elragadtatásukban a legnagyobb dicsérettel halmozták el és nem győztek neki versben és prózában hizelegni, természetesnek fogjuk találni, kivált ha tekintetbe vesszük ama fellengzős kor pajtáskodó szellemét, mely vagy a legszenvedélyesebb invectívákban vagy módnélküli felmagasztalásban találta gyönyörűségét, higgadt, részreahajlatlan ítéletre alig volt képes, és annál bőkezűbben szórta a dicséretet, minél inkább meg volt győződve arról, hogy az, a kinek a dicséret szólt szintén jól ismerte az efféleben a «*petimus damusque vicissim*», a kölcsönösség, elvét. — Más szempont alá esik Verona helyi monographusainak Isotára nézve oly hízelgő ítélete. Náluk az az igyekezet mérvadó, melynek a legtöbb helyi monographus általában, de nagyrészt az ország politikai feldaraboltságánál fogva különösen az olasz monographus feltétlenül hódolni szokott, hogy t. i. szülővárosuk nagy alakjait minél fényesebb világításban tüntessék fel, a mi annál könnyebben szokott nekik sikerülni, minél inkább arra szorítkoznak kedvencz alakjaik jellemzésénél, hogy nem törődve az általános történet nagy alakjaival legfeljebb szülővárosuk egyik másik kiválóbb egyéniségéhez hasonlítják hőseiket, kik természetesen csak nyerhetnek az összehasonlítás ezen neme által. — Az ellenkező hibába esett a humanismus érdemes történetírója Voigt György. Azon különben igen dicséretreméltó igyekezetében, hogy szétozlassa azt a nimbust, melyet kortársak és utódok a renaissance egyes alakjai körül szőttek többnyire a nélkül, hogy megérdemelték volna, mint másokat, úgy Isotát sem méltatja elfogulatlanul; csak afféle Blaustrumpfnak tartja, mint a milyennek újabb időben alkalmas czéltáblául szolgálnak mindenféle többé kevésbé élczes támadásnak ¹⁾.

Megjegyzem különben, hogy mindeddig még a legjobb akarat mellett sem lehetett magának Isotáról és műveiről helyes képet alkotni. A legtöbb író, ki Isotáról megemlékezik, egyenesen vagy közvetve Philippus Bergomensisnek 1497-ben

megjelent *De claris scelectisque mulieribus* című művének Isotáról szóló fejezetéből merít; nyomtatásban megjelent és kiadatlan műveinek kisebb nagyobb részét — kiadásai majdnem nehezebben hozzáférhetőek mint magok a kéziratok — alig egy két tudós olvasta; kellően felhasználva meg épen nincsenek.

Nekem jutott a szerencse, hogy először használhattam fel mindazon irodalmi műveket, melyek Isota Nogarolától és családjá többi női tagjaitól ránk maradtak, és hogy ezek alapján életökről és műveikről az eddiginél sokkal jobb képet adhatok. E szerencsét pedig gróf Apponyi Sándor úr Ő Méltóságának köszönöm, ki műveik kiadásával, melyhez hosszú évek során át gyűjtötte az anyagot, engem volt kegyes megbízni. E kiadás, melyhez Olasz-, Francia-, Angol-, Osztrák- Németország és a Svajcz húsz könyv- és levéltárában találtuk az anyagot és mely már a jövő év elején ki fog kerülni a sajtó alól, méltó emléke lesz egyrészt a nemes gróf tudományszeretetének, másrészt azon kegyeletnek, melylyel b. e. nagyanyja, néhai gróf Apponyi Antalné, szül. Nogarola grófnő emléke iránt viseltetik; az ő emlékének lesz e kiadás szentelve.

A Nogarola grófi család Olaszország legrégebbi családjai közé tartozik.²⁾ A mikor Nagy Károly Desiderius longobard király ellen Olaszországba vonult, állítólag vele jött a Nogarola család olaszországi ágának őse is, mely család Franciaországban az Armagnac grófságban, a mostani Gers-i departement-ban nagy területeknek és több kastélynak ura volt; — egyikétől, a Nogaro kastélytól³⁾, vette a család nevét is.

Olaszországban a család nagy tekintélyre tett szert; egészen a legújabb időkig Verona legjelesebb családjainak egyike volt, mely több ízben Felső-Olaszország történetében is jelentékeny szerepet játszott. A mi azonban e családot leginkább jellemzi, az az a körülmény, hogy jeles tagjainak hosszú sorában kiváló államférfiakon, diplomatákon és hadvezéreken kívül számos tudóssal is találkozunk — úgy a férfiak mint a nők között. A XIV-ik század végéről — úgy látszik — maradtak ránk Johannes de Nogarolis olasz sonettjei és canzonái⁴⁾; a XV-ik század theologusai közt tekintélyes állást foglal el Leonardus Nogarola⁵⁾, apostoli protonotarius, kitűnő theologus és philosophus,

ki a ferrarai zsinaton is kitüntette magát a keleti és nyugoti egyház egyesítésére irányzott tárgyalások alkalmával; — öcsésének, Antal lovagnak fiát, Hieronymus Nogarolát, elegans költeményei és az irodalomban való jártassága a XVI-ik század első felében I. Miksa titkárai közé emelte; ennek fia Leonardus, különben jeles diplomata, azon korban ritka nyelvismerete által (a latin, görög, francia, német, spanyol, magyar, török és szláv nyelvekben is jártas volt) és mint theologus, philosophus és szónok is kitűnt. Ugyanazon időben szerepelt Leonardus három unokatestvére, Isota bátyjának, Ludovicus lovagnak unokái, Ludovicus, Alexander és Franciscus Nogarola. Lajos (+ 1559.) a görögből való fordításain kívül a Nilusról szóló munkája és azon értekezése által keltett feltűnést, melyben VIII. Henrik angol királynak arragoniai Katalintól való elválásának jogosulatlan voltát vitatta, és a melyért V. Károly császár Katalin unokaöcsese sajátkezüleg mondott neki köszönetet. Sándor (+ 1564.), ausztriai Mária magyar királynő meghitt embere Belgiumban, az igazi lovagról szóló művében, melyet Cicero *Orator*-ának és Castiglione Boldizsár (1468—1526.) *Cortigiano*-jának mintájára írt, de be nem fejezhetett, a saját jeles tulajdonságainak készült emléket állítani. Végre testvére Ferencz, kinek nevével értekezésünk folyamában még többször fogunk találkozni, kortársának Sansovinsonak tanúsága szerint miután ifjúságában a humaniorákkal foglalkozott volt, később a bölcsészetre adta magát és mint költő is szép hírnévre tett szert.

Helyesen jegyzi meg azonban Palermus után Sansovino, hogy e nemes családnak női tagjai talán még felülmulják férfi tagjait az irodalom és a tudomány művelésében, és hogy «alig van nem mondom család vagy város, hanem tartomány a világon, mely annyi jeles nővel dicsekedhetett volna mint a Nogarola család egymaga.» Már akkor, a mikor a Nogarolák még csak a politika és a hadviselés terén szereztek magoknak babérokat, a tizennegyedik század elején, keltett méltó feltűnést tudományával Antonia Nogarola, ki 1328-ban Bonaccorsi Salvatico-hoz, Passerino mantuai és modenai herczegnek unokaöcséséhez ment nőül ⁶). De míg erről csak azt a keveset tudjuk, a mit Palermus és Sansovino nagyon köznapi phrasisaiból következtethetünk, addig a Nogarola család egy későbbi női tagjáról, Angeláról, már

biztosabbat mondhatunk és képesek vagyunk Philippus Bergomensisnek rá vonatkozó állításait — ez ugyanis arra méltatta, hogy felvette a jeles nőkről szóló munkájába — hiteles adatok alapján ellenőrizni⁷⁾. Philippus Bergomensis is többet és részletesebb adatokat tud róla mint Antoniáról. Elmondja, hogy Antonio Nogarola lánya⁸⁾ és Antonio d'Arco neje volt, II. Pius pápa idejében élt és példás erkölceivel valamint nagy olvasottságával és jeles költeményeivel — Philippus Bergomensis eclogáit és centóit említi, melyeknek tárgyát a bibliából vette — egész Felső-Olaszországban nagy hirre tett szert. Ugy látszik azonban, hogy Angela virágzásának kora több mint fél századdal korábban esik, mint azt Philippus Bergomensis mondja. Birjuk Matthaesus de Aurelianisnak Angelához intézett levelét, mely valószínűleg a XIV. század végéről való; ugyanazon írónak azon két levele, melynek keltét ismerjük, 1387. december havában kelt. Antonius Luscus, kihez egy rövidke költeményét intézi, melyben ifjú korával mentegetődik, hogy a lapdajátéknál rajt kapatta magát, 1441-ben halt meg agg korában; Angelával alkalmasint még veronai tartózkodása idejében ismerkedett meg (hogy személyesen ismerte, azt az idézett epigramm kétségen kívül helyezi), még pedig 1388. előtt, mikor a Scalák uralma Veronában megtörvén Luscus előbb Florenzben, azután egymás után Nápolyban, Paduában (1390. óta) és Milanóban (1403—1406.) keresett foglalkozást, míg végre 1406-ban a pápai curián marandó alkalmazást nyert⁹⁾. Egy másik költeményét Carrara Jakab herceghez intézte Angela azon alkalommal, mikor ez Vicenza urává lön; ismeretes pedig, hogy a Carrarák uralmát már 1405-ben megdöntötték a velencei köztársaság fegyverei és hogy Carrara Jakabot magát 1406. jan. 16-án Velenczében «hivatalból» megfojtották. Tudjuk végre a Nogarola családnak Torresani szerkesztette genealogiájából, hogy Angela legkésőbbben 1396-ban már Antonio d'Arco gróf neje volt.

Talán még közelebről határozhatnók meg Angela korát, ha volnának adataink Nicolaus de Facino vicenzai költőről, kihez szintén intézett verseket, továbbá Jacobus de Serovigiis halálának idejéről, a mikor nővérének, Magdalena de Serovigiisnek levelében condoleált, végre férjének, Antonio d'Arconak életkörülményeiről, annyit azonban már most is bátran állithatunk, hogy

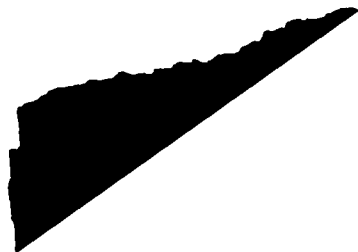
virágzásának kora nem Pius pápa idejébe, hanem a XIV. század utolsó évtizedeibe esik ; műveit ugyanis mind még lány korában (nem pedig mint Angela d'Arco) írta és tudjuk, hogy legkésőbbben 1396-ban már férjnél volt. — Angela korának ezen pontosabb meghatározása eléggé fontos. Mindenekelőtt azt bizonyítja, hogy a classicus tanulmányok Veronában és Vicenzában¹⁰⁾ Guiglielmo de Pastrengo (1335—1370.) Petrarca kortársa után, még sem heverték annyira parlagon, mint azt többek közt Voigt hiszi. Ha egy nő annyira megtanulta a latin nyelvet mint Angela, Verona ifjai közt sem lehetett ritkaság a latin nyelv és irodalom többe kevésbé alapos ismerete és nem volt épen haszontalan gondolat, hogy a város 1405-ben, mikor egy egyetem felállítását tervezte, nemcsak a jog és az orvostudományok számára, hanem a humaniora számára is külön tanárt akart fogadni. Bizonyítja továbbá azt is, hogy Isota és Zenevera Nogarola irodalmi működése nem Guarinus tanításától kapta az impulsust, mint azt Voigt hiszi, hanem a családi traditióban gyökerezett. Mert ha közelebbről tekintjük Angela és Isota irodalmi működését, csakhamar észreveszszük, hogy irányuk majdnem azonos és csak eszközeik különbözök. Mindkettő tulajdonképen humanisticus készültséggel bíró theologus, csakhogy Isotánál a vallásos irány csak későbbi műveiben lép előtérbe, míg Angelának legtöbb ránk maradt műve ezen irány szolgálatában áll, másrésről pedig a classicus írók tanulmányozása Angelánál a verses alak iránt tanúsított előszeretetben, Isotánál a levélforma szorgalmas cultiválásában nyilatkozik. De azért a különbség a két írónő között eléggé jelentékeny ; Isota művein szembeűnő azon haladás, melyet a humanisticus tanulmányok a XV-ik század elején tettek. Isota már a korabeli jeles humanisták nyelvén ír, Angela stilusa meg inkább a scholastikusok stilusára emlékeztet. Legterjedelmesebb költői műve, az erényekről szóló tankölteménye, 171 distichonban a haragra, a kapzsiságra, a fősvénységre, a mértékletlenségre s több efféle erkölcsi fogyatkozásra vonatkozó sententiákat tartalmaz, és ezen meglehetősen scholasticus jellegű tárgygyal egyezik a költemény metruma is, melyben lépten nyomon akadunk versus leoninire. Egyéb költeményei között van egy, melyben Nicolaus de Facino vicenzai költőnek azon gyanusítása ellen tiltakozik, mintha más valaki írta volna azon

verseket, melyeket Angela a saját neve alatt küldött meg neki, végre egy centója, melylyel Pandolfo Malatestától, Rimini urától, visszakéri Seneca *Moraliáinak* egy codexét. A költemény tárgyának itt is megfelel a külalak; a mily kevésbé volt Seneca a renaissance kedvencz philosophusa, ép oly kevésbé cultiváltak később a centónak azon nemét, hogy egész költeményeket állítottak össze régibb költők verseiből, bármennyire szerették is különben a classicus reminiscentiákat, Angela kérdéses költeménye pedig Vergilius, Ovidius, Horatius, Petrarca, Lucanus és Pindarus Thebanus verseiből van összeállítva, közbe közbe a régibb írók minden egyes verse után a saját készítményű versével összekapcsoló átmenet gyanánt. — Versei nagyon gyarlók (prózája is szerfelett hibás), de nem lehetetlen, hogy ez nem egyedül a szerzőnek, hanem részben legalább a másolóknak hibája; Angela minden egyes munkája egyetlen egy kéziratban maradt ránk.

Antonia és Angela nemes példáját a Nogarola család több női tagja is követte. Sőt azokra is kihatott példájok, kik házasság útján jutottak a Nogarola családba. Így tudjuk Blanca Nogaroláról, Isota anyjáról, ki a paduai Borromeók családjából való volt ¹¹⁾, hogy a tudományokkal rokonszenvezett és hogy részben az ő érdeme, hogy gyermekei velők született irodalmi tehetségeket ápolták és fejlesztették. Számos gyermeke volt: Leonardus az ismeretes theologiai író, ki özvegyiségre jutván apostoli protonotariussá lett, Antonius lovag ¹²⁾, ki Isota levelezésében is gyakran emlittetik, Bartholomæa, Lavagnola Jakab humanisticus képzettségű senator neje, Jacobus, Ludovicus ¹³⁾, kinek egyik lányának, Julia apáczának ajánlotta Donatus Advocarius Urunk töviskoronájáról szóló művét ¹⁴⁾, Isabella, Franciscus Fracastoriusnak és később Jo. de Musto neje ¹⁵⁾, Zenevera, Brunoro Gambará neje, Isota, Samaritana, végre Laura, előbb Christ. Peregrini, azután Nicolaus Trono velenczei doge neje ¹⁶⁾.

Leonardus érdemeiről fölösleges újból szólni, Lauráról is olvassuk, hogy behatóan foglalkozott az irodalommal, a család tagjai közt azonban legtöbb feltűnést mégis csak Zenevera és Isota keltettek tudományukkal ¹⁷⁾.

Ez a két nő a Nogarola család díszé és büszkesége. Meg is érdemlik, hogy bővebben foglalkozunk életökkel és műveikkel,

a mint hogy már életökben és rövid idővel haláluk után jeles írók versben és prózában megörökítették emléköket.

Említettük már, hogy nevelésük irányára anyjoknak, Blanca Borrromeónak, döntő befolyása volt. Apjokat, Leonardus Nogarolát, már gyermekkorukban elvesztették¹⁸⁾, és figyelemre méltó, hogy levelezésökben anyjokat és testvéreiket, köztök első sorban Antal lovagot, igen gyakran találjuk említve, apjokat ellenben sohasem, még az 1434—37-ből való legrégebb levelekben sem. Anyjok e befolyását legékesebben Georgius Bevilacqua ecsetelte egyik levelében, mely 1436. április havában kelt. Miután lelkes szavakkal nyilatkozott a nővérek ékesszólásáról, így folytatja: «És ezért nemes anyátokat, Blancát, illeti meg az érdem, kibem méltán tisztelhetni ama Corneliának, a Gracchusok anyjának, képmását. Erről azt mondják, hogy férjének halála után vonakodott Ptolomæus egyiptomi király neijévé lenni, hanem inkább megmaradt özvegyen és két fiát, Tiberiust és Gaiust, oly kitűnően nevelte, hogy nemcsak tehetségökkel, hanem tudományukkal is felülmulták mind a többi rómaiakat. Ő neveltette őket kora gyermekésgöktől fogva és oktattatta a görög nyelvben, melynek tanítására a legkiválóbb tanítókat hívatta meg Görögországból. Hasonlóan tett anyátok is, midön a legékeszölóbb tanítókat választotta számotokra». — Még többet tanulunk erre nézve azon levélből, melylyel Omnibonus Leonicensis ismeretes humanista Chrysostomusnak az erényekről és a bünröl szóló általa fordított beszédét a két nővérnek ajánlja. E levél abból az időből való, mikor a nővérek még alig kezdték el öseik példáját követve a tudományoknak szentelni magokat és mikor Omnibonus még csak alig hogy sejtette, hogy mily jeles művekkel fogják az oly kiváló nő vezetése alatt, mint a milyennek anyjukat tisztelte, az irodalmat a jövőben megajándékozni.

És hogy tényleg anyja befolyása alatt állott legalább Isotának egész későbbi irodalmi pályája, Omnibonus leveléből eléggé kitünik. Megtudjuk belőle, hogy Blanca Nogarola is középhelyet foglalt el a régi scholastico-theologicus és az újabb humanisticus irány között, egészen úgy mint sógornője Angela és lánya Isota. Omnibonus azért fordított a nővérek számára éppen Chyrostomusból valamit, mert jól tudta, hogy mennyire

kedveli anyjuk az egyházi írókat és mert meg volt győződve, hogy az ily munka fordításával legjobban meg fog felelni óhajlásának. Ugyancsak Omnibonus példája bizonyítja, hogy Blanca Nogarola a humanistáknak is kedvezett. Idézett levelében Omnibonus nagy elismeréssel szól Blancáról («præstantissima parens vestra, cui omnia debeo») és azt mondja, hogy Chrysostomus fordításával őszinte hálájának jelét akarja neki bemutatni. A baráti viszony Omnibonus és a Nogarola család közt még később is fennmaradt. Mikor több mint egy évtizeddel később, 1447. végén, Vicenza városának tanácsa Omnibonust el akarta űzni tanári állásából, Blanca Nogarolának egyik fia, Leonardus Nogarola, félig olasz félig latin nyelven tartott beszédében¹⁹⁾ teljes sikerrel védelmére kelt az ártatlanul üldözött iskolamesternek, és vicenzai tartózkodásának ideje alatt (1436—41, 1443—48.) írta Omnibonus Blanca Nogarola sógornőjéről Nogarola Erzsébetről, Thiems Jakab nejről szóló halotti beszédét, melylyel ismét jelét adta azon tiszteletnek, melylyel a Nogarola család iránt viseltetett²⁰⁾. — Még világosabb jele azonban azon sympathiának, melylyel Blanca Nogarola a humanizmusnak épen keletkező félben levő mozgalma iránt viseltetett, azon tény, hogy lányainak nevelését egy veronai humanistára, bizonyos Márton nevű tudósra bízta. Pontosabb adatokat nem bírunk róla, pedig érdemes volna a veronai humanista tanítók ezen legrégebb képviselőjével közelebről megismerkedni. A veronai tudósok érdemes historiographusa Guiliari gróf sem hallott soha semmit felőle. Részemről valószínűnek tartom, hogy azonos avval a Martinus Veronensissel, kitől egy bécsi codexben egy rövid lakodalmi beszéd maradt ránk, a melyben a XV-ik századbeli humanisták szokásos modorában díszes társaság előtt a házasságról általában szóló fejtegetések után Federicus Castelbarcanak Elyzabeth Fragestoriával való egybekelését ünnepli²¹⁾. Guarinus levelezése közt is maradt ránk egyik tanítványának Martinus Veronensisnek Guarinushoz Velenczéből intézett levele, és Guarinusnak bizonyos Martinushoz 1428-ban Veronából intézett levele²²⁾. E két személy Sabbadini úr szíves értesítése szerint azonos. Kitünik e levelezésből, hogy veronai Márton 1425-től 1427-ig Velenczében, hol Gabriel Tegiacius házában tanítóskodott, 1427—28-ban pedig Bolognában tartóz-

kodott, honnan Florenczbe menekült, és hogy egyik testvére Veronában Guarinus tanítványa volt. Veronába csak 1430. után tért vissza. Hogy itt nyilvános előadásokat tartott volna, nem valószínű; inkább hihető, hogy itt is úgy mint Velenczében házi tanító volt, még pedig Blanca Nogarola házában, hol még akkor is Isota és Zenevera oldalánál találjuk, mikor ezek szépen stilizált leveleikkel már némi hírnévre tettek szert. Isota még Ludovicus Cendratához intézett egyik levelében is, mely az 1437-ik év végéről vagy a rá következő év elejéről való, említi, hogy tanítójak Márton mindig nagy elismeréssel nyilatkozik róla.

Ezen Martinus Veronensis érdeme kétségtől, hogy a Nogarola nővérek a humanisticus tanulmányokban oly szép előmenetelt tettek, hogy még mint serdülő lányok 16—17 éves korukban magukra vonták humanista kortársaik figyelmét.

Első nyilvános fellépésök legkorábban az 1434-ik évbe esik. Ezen esztendőben nevezték ki ugyanis Hermolaus Barbarust apostoli protonotariussá, mely kitüntetéshez Isota (nem tudjuk, vajjon még ugyanazon évben) gratulál egy levélben, melynek még a szokottnál is szerényebb hangja²⁴⁾ csak azon feltevés mellett magyarázható, hogy épen első irodalmi termékeinek egyikével van dolgunk. — Leveleinek gyűjteményében az első biztosan datálható levél az, melyet az 1436-ik év február elsején tudós ismerősük Bevilacqua György²⁵⁾, ugyanaz, ki néhány évvel később mint szemtanú megírta a velenceiek háborúját Filippo Maria Visconti milanoi herceg ellen²⁶⁾, Paduából intézett hozzájuk. Megtudjuk e levélből, hogy mielőtt Bevilacquaogi tanulmányainak folytatása céljából szülővárosából Veronából a paduai egyetemre ment volna, sógoruk Lavagnola Jakab veronai senator társaságában meglátogatta a Nogarola nővéreket, kiket épen Cicero olvasásába elmélyedve talált.

A látogatás idejét nagyon kellemesen töltötték el madarászattal és sétákkal az ősi birtok dombos földjein. A nővérek akkor, úgy látszik, Castel d'Azzanoban tartózkodtak, sőt talán ott is nevedtek fel. Bucsúzásakor meg kellett ígérnie²⁸⁾, hogy gyakran fog nekik írni. És alig hogy Paduában elhelyezkedett, teljesítette is ígétét. Mikor Nogarola Antal, ki úgy látszik elkísérte Paduába, Veronába visszatérni készült, egy szép levelet telve dicsérettel küldött vele a nővéreknek, Lactantius

műveivel együtt, mert bucsúzásakor azt is meg kellett ígérnie anyjoknak, hogy küld nekik valamit, a minék tanulmányaiknál hasznát vehetik. Egyúttal kéri őket, hogy Lavagnola Jakabtól kerítsék neki vissza decasait. Talán a Livius decasait²⁸⁾?

Két hónap mulva Bevilacqua ismét ír a nővéreknek (Paduából, 1436. április 3-án). Megköszöni nekik szíves válaszukat (ezen levelek nem maradtak ránk), magasztalja anyjukat, kit a Gracchusok anyjával Corneliával hasonlít össze, mert mindkettő korai özvegyiségre jutván minden erejét arra fordította, hogy gyermekeit a lehető legjobb nevelésben részesítse; végre kinyilatkoztatja, hogy minden fáradozásának legszebb jutalmát azon elismerő ítéletben látja, melyet róla válaszukban hoztak és mely egymaga biztosítja neki a halhatatlanságot. — Bevilacqua György legközelebbi levele már nem Paduában, hanem Bolognában jún. 22-én kelt, nem tudjuk 1436-ból-e, vagy pedig 1437-ből. Az utóbbi azért valószínűbb, mert alig bízható, hogy Bevilacqua rövid pár hónap után elhagyta volna a paduai egyetemet, és mert levelének elején mentegetődzik azért, hogy szakadatlan jogi tanulmányai közepette majdnem egészen megfeledkezett a nővérekről. Hogy mi juttatta őket ismét eszébe, megmagyarázza a következő történet, melyet sietett amúgy melegebben tudomásukra hozni, és mely érdekesen bizonyítja, mily gyorsan terjedt el a nővérek híre, pedig még csak nem is oly rég volt, hogy az irodalmi küzdőterre kiléptek és kerestek magoknak embert, ki hajlandónak mutatkozott, hogy velök levelezzen. Egyszer — úgymond Bevilacqua — a város főpiaczán több tanuló társához csatlakozott, kik egyik a másik után felsorolták legékeesszólóbb kortársaikat. Hosszú ideig beszélgettek már e tárgyról, mikor egyszerre egy Calabriából való fiatal ember felszólalt, hogy: «Mit is emlegettek férfiakat? Olvastam két veronai hajadon leveleit, melyeket Franciscus Barbarushoz intéztek²⁹⁾, és mondhatom, azt a benyomást tették rám, mintha írójokat a Gracchusok anyja, Cornelia, nevelte volna fel». És a mikor Bevilacqua is helyben hagyta ezen magasztaló beszédet, a többiek is csatlakoztak dicséretökhöz. — Bevilacqua György máskülönben is jó barátjuknak bizonyul ezen levelében. Megint kap az alkalmon, hogy könyvet küldjön nekik ajándékba és hogy ily módon nem kisebb mértékben mozdítsa elő tanulmányaikat, mint a mily

hévvel terjesztette jó hírnevöket; míg többi humanista barátai kevés kivétellel beérték bókokkal, — igaz, hogy nem is várt tőlök senki egyebet. Bevilacqua ugyanis Bolognában egy tudós baráttól egy szent Jeromosról szóló művet (*De transitu beati Hieronymi*) kapott ajándékba, melyet sietett a legméltóbb helyre, a Nogarola nővérek kezei közé juttatni, és ezek nem is mulasztották el hálájoknak kifejezést adni az ajándékért, melyet annál többre becsülhettek, mert szent Jeromos neki is kedves auctora volt. Bevilacqua is volt a nővérek baráti körében a velük legcongenialisabb egyéniség. Levelei⁸⁰) úgy compositio mint stilus tekintetében tanítójára Guarinusra vallanak, kinek befolyása alatt áll Isota és Zenevera is, és egyedüli munkája, melyről ezeken és történeti művén kívül még hallunk, a *Flores ex dictis B. Hieronimi collecti*⁸¹) című (Maffei III. p. 98, Rosmini p. 75.) ugyanazon szent jeles mondásainak gyűjteményéből áll, kinek érdemeit Isota később külön beszédben magasztalta.

Időközben Isota ismét új irodalmi ismeretséget kötött. Említettük már, hogy a nővérek mindjárt irodalmi pályájok elején felkeresték levelükkel Franciscus Barbarust, a velencei humanismus legkiválóbb alakját, és hogy ezen levelek meglehetősen feltűnést keltettek a humanista körökben. Kaptak-e rájuk feleletet, nem tudjuk, — bár korántsem tarthatjuk valószínűnek, hogy Barbarus nem válaszolt az olyan alázatos és szépen írt levelekre, mint a milyenek voltak kétségkívül az övéik — de még ha nem is kaptak, ez őket nem riasztotta vissza. Egy másik velencei nagy úrhoz fordultak leveleikkel, kiről feltehetjük, hogy mint fiatal ember, ki szintén még csak kezdő volt az irodalom terén, mindenesetre előzékeny lesz irányukban. Ez Foscarri Jakab, a dogénak fia volt, ki ifjú korában élénk levelezésben állott a humanista írókkal. Későbbi szerencsétlen sorsa, ismételt száműzetése a dogék történetének felette érdekes mozzanata⁸²). Isota megtudta róla, hogy Franciscus Barbarus vezetése alatt szorgalmasan foglalkozik a classicus írókkal, és így ő is meg nővére is hozzá fordultak leveleikkel, melyeken talán meglátszik még némileg, hogy tanítójok utasítása szerint készültek. Mindkettő ugyanis ugyanazon dispositio szerint «de laudibus litterarum» szól, és állítólag azon szándékból iratott, hogy az ifjú Foscarit dicséretre méltó iparkodásában megerősítse. Isota

azonkívül Franciscus Barbarus dicséretét is ügyesen beleszötte levelébe, miben talán némi vonatkozást láthatunk ehhez intézett leveleikre. Az ifjú Foscari válasza sem maradt ránk, de hogy mily nagyra becsülte a növéreknél rá nézve oly hizelgő leveleit, legjobban mutatja az a körülmény, hogy a legelső alkalommal megküldötte Guarinusnak, ki éppen akkor (1436. oct. havában) a Ferrarában dühöngő pestis elől szülővárosának Veronának szomszédságába, Valpolicellába menekült volt. — Foscarinak ezen lépése nagy szerencse volt a növérekre nézve. Guarinus, a kihez — úgy látszik — mindaddig nem jutott volt irodalmi működés híre, el volt ragadtatva Foscari küldeményétől. 1436. oct. 7-ikén Foscarihoz intézett levelében³³⁾ nem győzi magasztalni leveleiket, kivált tiszta és elegans latinságukat, változatos stílusukat, széleskörű ismereteiket, végre azon csodálatos hasonlóságot, mely leveleik közt constatálható, és mely annyira megy, hogy az ember meg sem tudná különböztetni az Isota levelét a Zeneveráétól, ha nem volna ráírva, hogy melyik kitől való. Kevéssel rá (oct. 11-ikén) Estei Leonello herczegnek is megküldötte a levelek másolatát, és vele szemben is nagy elismeréssel — bár természetesen kevesebb lelkesedéssel mint Foscarival szemben — nyilatkozik rólok³⁴⁾, a mi által el volt ismerve fényes tehetségük és tudományuk a leghivatottabb humanisták egyikétől.

Ennek híre talán Foscari Jakab közvetítésével vagy Guarinus leveleinek útján eljutott Isotához is, ki természetesen nem késelt Guarinus dicséretét a levelezésre való indirect felszólításnak tekinteni és szokott szerénykedésével a hírneves humanistához fordult egy levélben, mely ismét a nála szokásos modorban elejétől végig a czimzett magasztalásának volt szentelve. Guarinus azonban e levélre nem felelt. Isota eleinte csak türelmesen várta a nagy férfiú válaszát, de mikor már nagyon soká késelt, és polgártársai, első sorban természetesen a nők, kik rossz néven vették emancipált fellépését, minduntalan szemére vetették, hogy végre hát mégis csak megjárta és bűnhődött örökös toladokásáért, 1437. márczius vége felé vagy április elején ismét levelet intézett Guarinushoz, melyben keserű szemrehányásokkal illeti udvariatlanságáért és előadja, hogy mily visszás helyzetbe hozta őt konok hallgatásával. E második levélnek

megvolt végre a maga hatása. Guarinus nagyon barátságos levélben (mely 1437. ápr. 10-ikén kelt) csitítgatta Isotát, és neheztelésének adott kifejezést a felett, hogy miért nem inkább jobbra magyarázta hallgatását, miért nem gondolta meg, hogy annyira el van foglalva a saját és a mások bajaival, nyilvános és házi, családi és irodalmi ügyekkel, hogy csak ritkán ér rá leveleket írni, hogy oly nagy családot, annyi gyermeket kell eltartania és nevelnie s több efféle. — Isota nagyon meg lehetett elégedve e levéllel, annyival is inkább, mert Guarinus ebben is elhalmozza őt dicséretével; de, úgy látszik, még sem mert többé alkalmatlankodni a tiszteletre méltó öregnek, ki oly nyomatékosan elpanaszolta volt neki tengernyi elfoglaltságát. Így hát nem is felelt Guarinusnak ezen levelére, a mint hogy a levél sem volt olyan, hogy írója feleletet várhatott volna rá, és a viszony Guarinus és Isota közt egészen megszakadt.

Azért azonban ezen levelek is hozzájárulhattak ahhoz, hogy a nővérek jó híre mindinkább terjedjen. Mily nagyra tartották már azon időben is a kortársak a Nogarola nővéreket, azon eclogából következtethetjük, melyet Nicolaus Luscus vicenzai költő tiszteletökre írt, valamint azon levélből, melyet egy Jakab nevű veronai író (talán csak nem Lavagnola Jakab?) egy Lajos nevű, szintén veronai származású barátjához (Cendrara Lajoshoz?) intézett. Úgy az ecloga, mint a levél Zeneverának lánykorából való még, alighanem az 1437-ik év végéről vagy az 1438-ik év elejéről. Luscus eclogájával nem érdemes bővebben foglalkozni; csak az érdekes benne, hogy a nővéreknek *költői* kísérleteit magasztalja. Annál érdekesebb ama Jakab levele. Már rég írt volna barátjának — úgymond — de annyira el volt halmozva teendőkkel, hogy a legjobb akarat mellett sem ért rá levelet írni, pedig szerette volna megírni, mily boldog szülővárosuk, hogy két lánya van, kik szépségokkal és tudományukkal mindent felülmulnak. Most is volna ugyan dolga elég, de minthogy csak az imént kapta egyik barátjától ama lányoknak újabb levelét olvasni, nem bírja többé magába fojtani lelkesedését. Az ősrégi Nogarola családból valók e lányok, Zenevera és Isota, Antal lovag nővérei. «Ha ismernéd őket — úgymond — nem tartanád őket kortársainknak, hanem Diana kísérőinek és azt hinnéd, hogy maga Venus nyujtotta nekik

bölcsőjökben az eledelt. Szemök, homlokuk, arczuk, picziny ajkuk, szép orruk, elefántcsont kezök, arany hajuk és többi tagjaik úgy vannak alkotva, hogy szebbet, édesebbet, csodálatra méltóbbat nem is képzelhet magának az ember. Gyakran olvastam a görög Helena szépségéről, mely Trója vesztét okozta, de hiábavaló dolog volna őt a Nogarola nővérekkel összehasonlítani, mert mindenki azt hinné rólok, hogy az égből szállottak le hozzánk. Járás közben csak úgy ragyognak a jóságtól, jókedvtől és szerénységtől, úgy hogy mindenki kell hogy csodálja őket, kell hogy hihetetlen szerelemmel teljék el irántok. Ügyes kezeikkel édes hangokat csalnak ki a czitherából, művészi tánczokat lejtének, hogyha pedig énekelnek, olyan a hangjok mint az angyaloké. Hozzá járul még, hogy oly sikerrel foglalkoznak az irodalommal és az ékesszólással, hogy nem habozom őket az éltesebb és legékesszólóbb emberek közé sorozni, bár alig töltötték be életök négy lustrumát. Hivatkozhatom számos leveleikre, méltóságteljes és ékesszóló beszédeikre, lendület- és erőteljes költeményeikre. Hát előadásukról mit szóljak? Mint-hogy az ékesszólás legfőbb dísze a szép előadásban rejlik, egész buzgósággal gyakorolták magokat abban és ugyancsak kitűnnek hangjok kiváló modulatiója és kecses taglejtésök által. Valahányszor csak hallom őket szónokolni, mindannyiszor eszembe jut Qu. Hortensius, kiről azt mondják, hogy több gondot fordított beszédeinek külalakjára, mint tartalmára».

Azon lelkes rajongásnál, melylyel a Nogarola nővéreket kortársaik ünnepelték, nem fog feltűnni, hogy több — kivált fiatal — humanista Ferrarában és Velenczében sietett őket leveleikkel felkeresni, azon reményben, hogy majd udvarias választ telve bókkal kapnak tőlök, a melylyel aztán nagyra lehetnek. Nem is csalatkoztak várakozásukban.

A kedvező alkalmat, úgy látszik, Isotának Guarinussal való levelezése szolgáltatta. A nagy Guarinus fia és tanítványa Jeromos rövid idővel atyja levele után sietett Isotának és nővéreinek hódolatát kifejezni; egy másik tanítványa, a veronai származású Ludovicus Cendrata, Isota és Zenevera meghitt barátjának Damianus Burgusnak közel rokona, ugyanaz, ki 1480-ban Veronában kiadta Flavius Josephus *Bellum Judaicum*-át és a ki szülővárosának administratiója körül is nagy

érdemeket szerzett magának, szintén felkereste a nővéreket levelével⁸⁵). Talán ugyancsak Ferrarában, Guarinus tanítványai körében, határozta el magát Tobias Burgus is, hogy keresztül viszi régi szándékát és ír a nővéreknek, bár levelében azt mondja magáról, hogy már nem kell tartania a tanító pálczájától, és ugyanazon évben Velenczében találkozunk vele, végre mint a fentebb említett Damianus Burgusnak rokona ettől is kaphatta az impulsust, hogy levéllel hozzájuk forduljon. Az ürügyet a Nogarola családban talán rövid idő múlva tartandó lakodalom⁸⁶), valószínűleg Zeneverának egybekelése Brunorius Gambarával, szolgáltatta, mely alkalomra egy ünnepi eclogával is beköszöntött. Ez nem volt egyedüli költeménye. Mikor később a Malatesták szolgálatába állott Riminiben, azon kívül, hogy folytatta családi chronikájokat, *Liber Isotaeus*-ában Pandolfo Malatesta szeretőjének és későbbi nejének Isota degli Atti-nak állított emléket, kit a mult században kritikátlan írók a mi Isotánkkal tévesztettek össze⁸⁷) (Rosmini III. p. 76. 77.). — Tobias Burgus viszont másokat ösztönzött arra, hogy levelezzenek a Nogarola nővérekkel. Mikor egy ízben Velenczében tartózkodott, annyit beszélt barátjának Nicolaus Veneriusnak tudományukról és kedves voltokról, hogy ez nem állhatta meg, hogy ne írjon nekik. És ezt annál bátrabban tehette, mert Foscari Jakabhoz intézett leveleikből eléggé meg lehetett győződve Tobias Burgus ítéletének helyes voltáról, és különben némi rokonság állott fönn a Venerius és Nogarola családok között⁸⁸). — Végre Antonius Cassarius⁸⁹) palermoi tanár is azt írja Velenczéből a nővérek egyik nagy tisztelőjének Cornaro Jakabnak házából nem sokára Görögországból való visszatérte után, hogy leginkább Tobias Burgus levele keltette fel benne azt a vágyat, hogy levelében bemutassa magát Isotának.

Másrészről meg azt tapasztaljuk, hogy kiváló egyháznagyok buzdítják a nővéreket, hogy írjanak nekik; alighanem kedvöket találták abban, hogy egyszer lányok által magasztaltassák magukat. Isotának két ily levelét bírjuk (a Zeneveráéi, ha voltak, a mi nem valószínűtlen, elvesztek). Az egyik, mely Veronából 1438. márczius 29-ikéről kelt, az ismeretes Cesarini Julián bibornokhoz van intézve, a másik, mely az 1439-ik évből való⁴⁰), Condulmerio Ferencz bibornokhoz, Verona új püspöké-

hez. Mindkettőben lelkesült szavakkal magasztalja Isota a czimzett kiváló érdemeit (az utóbbiban azonkívül még szerencsét kíván a püspöknek és a városnak kinevezéséhez), egyúttal azonban nem mulasztja el hatalmas pártfogásukba ajánlani testvérét Leonardust, ki neje halála után az egyházi pályára lépett. — Alkalmasint ugyanezen időből (1437—38.) való még Isotának Feltrinus Boiardus lovaghoz, Estei Leonello herczeg meghitt emberéhez intézett levele, — kapott-e rá választ, nem tudjuk — melyet talán leghelyesebben Isotának ferrarai ismerőseivel folytatott levelezése mellé tehetünk, valamint Nicolaus Barbussal, Ferrara későbbi velencei Vicedominusával való levelezése, mely alighanem az 1438-ik év végéről és a következő év elejéről való⁴¹⁾, olyan időből, mikor Nicolaus Barbus talán még nem volt az a jeles humanista, mint a kit néhány évvel később tanuljuk ismerni; 1440-ben Laurus Quirinussal és Franciscus Contarinussal egyetemben a velencei nemességnek egy apologiáját írta Poggionak a nemességről szóló munkája ellen (Agostini I. p. 214. 215.), 1442-ben ünnepi beszédet mondott azon alkalomból, hogy az imént említett Contarini Ferenczet Paduában a bölcsészet és jogtudomány doctorává avatták fel (Agostini II. p. 45.), végre 1452-ben neki és Hermolaus Celsusnak ajánlotta Andreas Contrarius *Mamurcha* című invectiváját (u. o. p. 430.).

Nicolaus Barbus első levelére — a másodikra, úgy látszik, nem válaszolt — Isota Velenczéből felelt, hova az 1438-ik év közepén egész családjával (anyjával, fivéreivel Antoniuszal és Leonardussal, nővérével Bartholomæával és ennek férjével Lavagnola Jakabbal) a Veronában dühöngő pestis elől menekült és hol majdnem három évig tartózkodott rokona Antonius Borromeo házánál, mindaddig míg a háború Velence és Visconti milanoi herczeg között tartott, melynek színhelye részben Verona és környéke volt⁴²⁾.

Ezen időtől kezdve csak Isota irodalmi működését kell figyelemmel kísérenünk. Már Antonius Cassarius és Nicolaus Barbus levelei is az eddigi szokástól eltérően nem mindkét nővérhez, hanem csak Isotához vannak intézve. Zenevera ugyanis, ki az 1438-ik év első felében Brunoro Gambarához, egy előkelő bresciai nemeshez⁴³⁾ ment nőül, nem költözött

övéivel Velenczébe, hanem Bresciába követte férjét és ezentúl majdnem egészen letűnik az irodalom egéről; csak férjének, gyermekeinek — Damianus Burgus egy kis lányáról, Philippus Bergomensis öt fiáról tesz említést — a szegényeknek és elhagyottaknak él; Philippus Bergomensis nem győzi magasztalni női erényeit. Olykor ugyan irogat még latin leveleket régi jó barátainak — de úgy látszik, hogy a családi élet örömei és gondjai nemsokára egészen elvonták az irodalmi munkásság azon nemétől, melyet lány korában oly szép sikerrel művelt volt. Nem is csodálkozhatunk ezen. Mikor Damianus az 1440-ik év november vége felé Prat' Albainóban, férjének egy jószágán a Garda tó partján, családja körében meglátogatta őt, alig ismert rá arra a Zeneverára, kit három-négy évvel azelőtt Veronában csodált volt. Azt írja Isotának, hogy csak hangján volt képes ráismerni. «Mennyire különbözik, úgymond, azon Zeneverától, kinek szépsége ragyogásától elhalványodtak a csillagok!» Szeme nem ragyog úgy többé, sima homloka nem tükrözteti többé vissza lelki nyugalmát, piros ajka, karcsú termete, hófehér nyaka mind csak Damianus emlékezetében élt még; annyira megviselte testét a betegség és holmi benső bánat, melyet csak lánykájának édes csevegése volt képes olykor rövid időre elfeledtetni vele. — És csakugyan úgy látszik, hogy írói vénáját sem kímélte a kór. Az ezen látogatás utáni időből is bírjuk ugyan még Damianushoz intézett két levelét, melyek minden tekintetben emlékeztetnek Isota ifjúkori leveleire, de hogy nemsokára egészen felhagyott a költői és minden egyéb irodalmi kísérletekkel is, joggal következtethetjük azon körülményből, hogy az utókor elismerésében nem bírt magának oly előkelő helyet kivívni, mint nővére Isota. E különbség okát első sorban abban keresem, hogy Isota több mint harmincz esztendő alatt verseket, leveleket, beszédeket és theologiai műveket írt, míg Zenevera, a ki különben is ifjú korában halt meg⁴⁴), alig négy esztendőig működött tevékenyen az irodalom terén és költői kísérleteken és leveleken kívül semmit sem hagyott hátra; Philippus Bergomensis is csak leveleit említi⁴⁵). És ez volt oka annak is, hogy még levelei is csak kis részben és mintegy véletlenül kerültk ki az enyészetbe. Míg Isota levelei számos kéziratban maradtak ránk, a Zeneveraéira csak hosszas kutatás

után birtunk olyan helyeken ráakadni, a hol különben alig szokták a humanista írók műveit keresni. Páviai János theologushoz intézett egyik levelének töredékét (az első pár sort) a Capilupi család magánkönyvtára Mantuában, Foscari Jakabhoz intézett egy másik levelét a londoni British Museum, Damianus Burgushoz intézett két sajátkezű levelét pedig a veronai városi levéltár őrzi. Pedig e levelek egész kiterjedésökben megerősítik Guarinus Veronensisnek azon megfigyelését, melyet Foscari Jakabhoz intézett leveléből fentebb idéztünk, hogy t. i. mindkét nővér dictiójában és stilusában oly nagy a hasonlatosság, irmodorukban oly nagy a rokonság, hogy az a ki az egyiket ismeri, mind a kettőt ismeri; annyira testvérek nemcsak születésüknél és nemes származásuknál fogva, hanem stilusuknál és ékesszólásuknál fogva is.

Azért azonban a *Gambara* név, *Zenevera* férjének neve, mégis szerepel az irodalomtörténetben. Nem *Zenevera* örökítette meg ugyan (bár *Philippus Bergomensis* e néven vette fel a híres nőkről szóló munkájába), mert hiszen annak alapján, a mit férjhez menetele óta írt, épen nem tarthat igényt az örök dicsőségre; hanem azért kétségkívül ő hozta a *Gambara* családba azt a fogékonyt a költészet iránt, mely két generációval később oly szépen, oly nagy mértékben nyilatkozott unokájában *Veronica Gambarában* (1485—1550.)⁴⁶⁾, kit az irodalomtörténeti kritika Olaszország nőköltői sorában a második helyre, mindjárt *Vittoria Colonua* után, helyez⁴⁷⁾.

Bármily nehezére esett *Isotának*, hogy nővérétől el kellett válnia, irodalmi tevékenységének irányára ez nem volt befolyással; leveleinek csak száma csökkent, tartalmuk ugyanaz maradt. Velenczében való több esztendei tartózkodása idejéből csak egy férfúval való levelezését ismerjük, és ez is veronai ember és családjának régi jó barátja volt, és ennek is minduntalan kellett panaszkodnia, hogy *Isota* vagy épen nem, vagy csak nagy későn felel leveleire. E férfiú *Damianus Burgus* tekintélyes veronai polgár volt⁴⁸⁾, ki azalatt míg a *Nogarola* család Velenczében várta be a Veronában dühöngő pestis megszűnését és a háború végét, családjával Veronában maradt. — Leveleinek tartalma eléggé változatos. Majd azon kesereg, hogy *Isota* még arra sem méltatta, hogy vigasztalja a súlyos veszteség

felett, melyet fivérének és kis lányának halála által szenvedett (Verona, 1438. aug. 20-ikán); majd pedig, mikor annak a híre jár, hogy a pestis már mulóban levén, nemsokára az egész Nogarola család visszatér Veronába, arra kéri, hogy az ajándék fejében, melyet az ember messze földről jó barátjának hozni szokott, hozzon magával egy kivonatot Servius Vergilius-commentárjából, hogy ennek segítségével alaposabban megérthessék az utólérhetetlen mantuai költőt (1438. dec. 4-ikén). Isota azonban még a következő két évet is Velenczében töltötte. Ezen időből is bírjuk Damianus Burgus több levelét. Az egyikhez mellékeli egy névtelen szerzőnek Brescia ostromáról szóló monographiáját, melynek átdolgozásával Mocenigo Endre őt bízta meg, és kéri Isotát, hogy nézze át és esetleg javítsa ki ezen átdolgozást (Verona, 1439.⁴⁹ jan. 2-ikán). És miután kézhez kapta Isotának nagyon elismerő válaszát, örömet fejezi ki a felett, hogy műve Isota feltétlen tetszésével találkozott, és igéri, hogy bármit fog ezentúl írni, megküldi Isotának szíves áttekintés végett, hogy ily módon javítson stilusán; azután feleségének időelőtti lebetegedéséről, az ujdonszülött csecsemő gyengélkedéséről és egyéb családi ügyekről értesíti (Verona, 1439. jan. 28-ikán). Egy másik levelében szemére veti Isotának, hogy most már csak a cifrán öltözött velencei úrfiak tetszenek neki és hogy egészen elhanyagolja szegény, de hű barátait (Verona, 1439. ápr. 1-én). — És ki tudja, nem volt-e Damianusnak oka Isotára kissé féltékenynek lenni, ha ugyan szabad féltékenységet látni abban, ha egy tisztességes családapának zokon esik, ha tudós fiatal barátja jobban örül a fiatalok mézes-mázos beszédeinek, mint a szentatyák iratainak és veronai humanista barátai leveleinek? Hogy a gyönyörű és a mellett szellemes fiatal lánynak, ki még előkelő származással is dicsekedhetett, volt Velenczében is kérője elég, úgy hiszem, magától értetődik és nem lehet rossz néven venni Damianustól, hogy Isota makacs hallgatását valami szerelmi viszonyból hozta összeköttetésbe és azt sejtette, hogy Isota is hajlandó nővérének Zeneverának példáját követni és a classicus írók tanulmányozását a családi élet boldogságával és gondjaival összeegyeztetni. Pedig semmi sem szól a mellett, hogy Isota csak egy pillanatra is rabja lett volna a szerelemnek. Egész

levelezésében sem előbb sem utóbb nem találkozunk a szerelem accentusaival, bár a baráti érzés, melylyel pl. Foscari Lajos iránt viseltetett, feltűnően meleg és szenvedélyes szavakban nyer kifejezést. Egyedül Andreas Contrarius velencei születésű pappal való viszonya tesz látszólag kivételt, de az ehhez állítólag Isotánktól intézett levelekről is a legbiztosabb argumentumokkal⁵⁰ ki lehet mutatni, hogy nem Isota Nogarolától, hanem bizonyos Mai.^a (így) Isottától valók, ki 1462-ben mint fiatal lány Florenz közelében egy kolostorban nevedett fel, a honnan kedvesével, a majdnem hatvan éves Andreas Contrariussal, igen élénk és érdekes latin levelezést folytatott. Felette valószínű tehát, hogy Damianus lélektanilag könnyen indokolható gyanakodásával nem találta el az igazat és hogy arra a második hosszú levélre, melyet ugyanezen tárgyban Isotához intézett (Verona, 1439. május 5-ikén), teljesen megnyugtató választ kapott; még hátralevő öt levelében legalább nem is érinti többé ezen tárgyat. Ezek sem érdeketlenek. Majd megköszöni azon meleg érdeklődést, melyet Isota irányában nehéz betegsége alkalmával tanusított (Verona, 1439. szept. 10-ikén), majd megpanaszodik, hogy Isota nem szívesen veszi dicséretét, míg ő maga annyira örül barátságuk minden legcsekélyebb nyilvánulásának (Verona, 1439. nov. 21-ikén)! Isota azonban csak nem akart javulni és akár hány levelet írt neki Damianus, válaszra sem méltatta. Végre megsokalta Damianus a dolgot. Az 1440-ik év április havában eljött Velenczébe, hogy meggyőződjék, vajjon ő maga is oly kedvezőtlen fogadtatásban fog-e részesülni mint levelei; és a szerencsétlen véletlen úgy akarta, hogy legrosszabb sejtelmei is teljesüljenek; mikor Velenczébe ért, a Nogarola család éppen elutazott volt, nem tudjuk hová (v. ö. Velenczéből 1440. ápr. 19-én kelt levelét). Ez azonban nem rossz szándékból történt; mert mikor Isota és családja ismét visszatért Velenczébe, előszóval rövid idő alatt eloszlatták azt a számtalan félreértést, melyre Isota hanyag levelezése okot szolgáltatott, és ismét szent volt a béke. Damianus legközelebbi levelében, melyben a Garda tó körüli utazásának és Zeneveránál Prat'Alboinóban tett látogatásának oly érdekes leírását adja (Verona, 1440. nov. 30-ikán), valamint utolsó levelében, melyben — és az egyszer úgy látszik sikerrel — kéri Isotát, hogy

ne féljenek többé a háborútól, hanem jöjjenek már vissza Veronába (Verona, 1441. jan. 19-ikén), nyoma sincsen azon ingerült hangulatnak, mely előbbi leveleiből lépten nyomon ki-kitört. — Isotának Damianushoz intézett leveleiről mindeddig hallgattam, pedig hét ilyen levele maradt ránk. De mindegyikén meglátszik, hogy nem azon szándékból írta, mint Damianus az övéit, hogy t. i. távollevő barátjával közölje a legujabb híreket és értesítse kedélyének minden nevezetesebb fel- és aláhullámzásáról, hanem a végett, hogy mielőtt elküldi, szépen lemásoltassa és ismerőseivel közölje, hogy az utókor előtt is hirdessék a levélíró dicsőségét. Korántsem a véletlen műve, hogy Damianusnak Isotához intézett levelei csakis az eredeti kézírásban maradtak ránk és hogy az egykorú levélgyűjteményekben alig találjuk nyomukat⁵¹⁾, míg Isotának Damianushoz intézett leveleit, melyeknek eredetijei — sajnos — elvesztek, három kéziratból ismerjük. Damianus levelei csak Isotának szóltak, Isotáéi ellenben első sorban a humanista kortársaknak és az utókornak és csak második sorban annak, a kihez czíraezve voltak. Meg is látszik rajtuk. Alig egy-két levelének olyan a tartalma, hogy méltán sorozhatjuk Damianusnak érdekesebb levelei mellé: azé, a melyben Damianusnak bresciai monographiájáról nyilatkozik a szokott elismerő modorban, és talán még azé, melyben Damianus fiának Eusebiusnak hozzá intézett költői epistoláit magasztalja és egyes ismerőseiről is megemlékezik röviden (Velence, 1439. dec. 3-ikán); — többi levelei akármilyen levélminták közé bevállanának. Azt, hogy mennyire hízeleg neki, hogy Damianus levelezik vele, két levelében is elmondja, egy harmadik levélkéjében kifejti, hogy azért nem ír, mert nincs eléggé fontos thémája, a miről az oly jeles embernek mint Damianus írhatna. Egy másik leveléhez Damianus azon meg gondolatlan és mélyen sértő állítása szolgáltatta az alkalmat, hogy a nők fecsegőbbek a férfiaknál, mivel szemben Isota kötelességének tartja azt vitatni, hogy a nők nem a fecsegésben, hanem igenis az ékesszólásban és minden egyéb erényben mulják felül a férfiakat. Utolsó levelében végre, mely itt számba jön (Velence, 1438. szept. 10-ikén) ismét vigasztalja Damianust övéinek (lányának és fivérének) halála felett és az egyházi atyákból valamint Ciceróból vett példákkal bizonyítja, hogy a halál

bizony nem rosszabb az életnél, és hogy nem volt tehát oka Damianusnak Isotát szívtelennek nevezni azért, hogy felszólította, szünjék meg már övéinek halála felett keseregni.

1441. elején a Nogarola család, úgy látszik, visszatért Veronába. Damianus Burgus 1441. jan. 19-én kelt levelében oly meggyőzően fejezte ki azon nézetét, hogy most már a legkisebb veszélylyel és kellemetlenséggel sem jár a Veronában való tartózkodás, hogy alkalmasint még januárius vége felé vagy februárius első napjaiban elhagyták Velenczét, ugyanis mielőtt még Picinnino, az ellenség vezére, újra megkezdette volna az ellenségeskedést. Mert ha még Velenczében értesültek volna arról, hogy Picinnino 1441. februárius hó 13-ikán egészen váratlanul újra felvetette a hadi műveleteket és nem is oly messze Veronától Brescia táján megverte Sforza Ferencz csapatait, alighanem tanácsosabbnak tartották volna, még egy ideig Velenczében maradni, mint visszatérni Veronába, hol minden perczen ki voltak téve az ellenség támadásának. Azt akkor nem tudhatták, hogy a háborúnak ezen utolsó phasisában Veronának nem kellett ismét szenvednie; az 1441-ik esztendő egyedüli nevezetesebb hadi ténye a Cignano melletti ütközet volt június 25-ikén, mely után mindjárt elkezdődtek a békealkudozások; a béke ugyanazon év november havában meg is kötöttet. — Hogy Isota mindezen eseményeket már nem Velenczéből, hanem Veronából szemlélte, egyedül azon tény is bizonyítja, hogy Damianusnak hozzá intézett utolsó levele 1441. jan. 19-ikén kelt, és hogy kéri benne Isotát, térjen vissza Veronába. A levél ezen tartalmánál fogva majdnem bizonyosnak mondható, hogy e levél tényleg az utolsó volt és hogy nincs helye azon feltevésnek, hogy Damianus későbbi levelei ezen évből elvesztek vagy lappanganak.

A Nogarola család visszatérésével Veronába új korszak kezdődik Isota életében. Azt vesszük észre, hogy ezen időn túl nem cultiválja többé régi ismerőseit, nem levelezik többé humanista barátaiival, hanem a helyett majdnem kizárólag a theologiai tanulmányokra adja magát, melyeknek már azelőtt is ideje jó részét szentelte. — Vajjon miben kell keresnünk ezen váratlan változás okait? Nem akarjuk Damianus példáját követni és azt gyanítani, hogy valamely velencei ifjú iránt táplált de nem

viszonzott szerelme volt oka magába térésének; azt is láttuk, hogy Zeneverának férjhez menetele és Bresciába költözése sem gyakorolt hatást irodalmi tevékenységének irányára. Nem marad tehát egyéb hátra azon feltevésnél, hogy Isota végre belátta eddigi irodalmi működésének meddő voltát. Korántsem akarom evvel azt mondani, hogy levelei nem feleltek meg kora igényeinek és nem állottak az akkori irodalmi színvonalon. Ellenkezőleg semmi okunk sincs kételkedni kortársai elismerő nyilatkozatainak őszinteségében. Sőt a mi szemünkben Isota levelei előnyösen is különböznek számos kortársa leveleitől, nemcsak illedelmes, minden sértéstől ment hangjok által — a mi természetes is — hanem az által is, hogy Isota soha senkinek sem alkalmatlankodik kéréseivel; csak nagy ritkán meri valakinek a protectióját kérni, de akkor sem a maga számára, hanem testvére Leonardus számára, ki az egyházi pályán ugyancsak rászorult; — máskülönbem nem azért ír leveleket, hogy kolduljon, hanem azért, mert szereti olvasni és olvastatni leveleit, és mert örömeleli abban, hogy néhány tollvonással — szent meggyőződése szerint — magának és másoknak is biztosítja a halhatatlanságot. Pedig milyen egyszerűk a szerek, melyek ezen cél elérésére rendelkezésére állanak! Akkor a mikor maga köt ki elsőnek egy magasabb rangú tudóssal vagy mæcenással, először is szerénykedik; érzi, hogy neki már mint nőnek sem illik a férfiak, és még hozzá oly tudós és előkelő férfiak társaságába tolakodni; de mentegeti magát azon körülménnyel, hogy a czimzett vagy maga vagy indirect úton valamelyik ismerőse által bátorította őt arra, hogy felkeresse levelével (így tesz Hermolaus Barbarus protonotariussal, Cesarini bíbornokkal és Condulmerio Ferencz veronai püspökkel szemben), levelének egész további folyamában pedig egyebet sem tesz, mint hogy a legnagyobb dicsérettel halmozza el a czimzettet. — Az ilyen felmagasztalással azon levelekben is találkozunk, melyeket azokhoz intéz, kik őt keresték fel leveleikkel, csak hogy a dolog természetéből folyik, hogy ezekkel, mint kezdőkkel szemben a dicséret inkább a jóakaró buzdítás alakjával bír, melyben nem ritkán sokkal több a jóakarát mint az őszinteség. Hieronymus Guarinus, Ludovicus Cendrata, Tobias Burgus, Nicolaus Venerius és Nicolaus Barbus (Jacobus Foscarit is itt említhetjük) az akkori kor mértékével

mérve kétségkívül megérdemelték azt a dicséretet, melyet Isota tele kézzel rájok pazarolt, de nem fojthatjuk el mosolyunkat, mikor olvassuk, mily magasztaló phrasissokkal köszöni meg Eusebius Burgusnak, barátja Damianus korán elhunyt⁵²⁾ fiának, azt a két rövidke költeményt, melyben iránta való hódolatának kifejezést adott. E versikék olvasásán, azt írja neki, egészen elámult és a legnagyobb csodálattal telt el fiatal szerzőjük iránt, kinek kiváló tehetségének ezen első mutatványa után nem habozott fényes jövőt jósolni. E versek szerencsénkre ránk maradtak Eusebius eredeti kézírásában és ennek egy florenczi másolatában. A míg csak az utóbbiból ismertem azokat, félre vezettem magamat Isota magasztaló szavai által és kijavítottam a másolat legfeltűnőbb hibáit; később azonban megkerülvén az eredeti, nagy meglepetésemre arra a meggyőződésre kellett jutnom, hogy bizony az olyan botlások mint *Latius omnis* a helyett hogy *Latium omne* s több efféle nem a másoló lelkiismeretét terhelik, hanem magának a költőnek (sit venia verbo) tollából kerültek ki.

Szóval Isota leveleinek tartalma cseppet sem különbözik az olyan másodrendű humanisták leveleitől, kik olyan élet-körülmények közt éltek, hogy a legjobb akarat mellett sem írhattak a szó mélyebb értelmében érdekes leveleket és ennek következtében nem adhattak többet többé kevésbé sikerült stilgyakorlatoknál. És Isota levelei mint ilyenek is beváltak. Nincs jogunk velök szemben szigorúbb mértéket alkalmazni mint kortársai, kik mind el voltak ragadtatva levelei stílusától, még az oly jeles humanistákat sem kivéve mint Guarinus és Bessarion, kikről nem szabad feltennünk, hogy csak azért magasztalták Isotát, mert azt várták, hogy majd busás kamattal fogja viszonzni dicséretüket. A modern olvasót, ki egy kötetben s talán egy huzamban olvassa e leveleket, talán kellemetlenül fogja érinteni az a monotonia, melyet Isota már leveleinek tárgyánál fogva sem kerülhetett ki és a melyet fokoz még az a körülmény, hogy minduntalan kénytelen ugyanazon classicus idézetekkel és adomákkal példázgatni, melyeket úgy látszik legalább részben nem egyenesen az eredeti classicusokból, hanem a humanista levelezésekből ismer — a miért nem is érdemes levelei alapján olvasottságát meghatározni akarni —

de mindez nem áll Isota kortársaira nézve, kivált azokra nézve, kikhez leveleit intézte, és a kiknek sem módjokban nem állott, sem kedvök nem lehetett ezen leveleket Isota egyéb leveleivel összehasonlítani. De a többieknek sem lehetett oly finnyás izlésök, mert ők tudták legjobban, hogy bizony az ő leveleik sem különbek az Isotáéinál. Nem is találunk az összes humanisták közt, a kik Isotával leveleztek, még csak egyet sem, kinek levelei szebb stilusban volnának írva⁵³).

E szerint nem szabad Isotának visszavonulását a humanistikus tanulmányoktól avval magyarázni, hogy nem volt megelégedve azon fogadtatással, melyben kortársai irodalmi tevékenységének zsengeit részesítették. Valószínűbb, hogy izolált társadalmi állása érlelte benne azt az elhatározást, hogy felhagy az olyan foglalkozással, melynek, mint belátta, semmi jövője sem volt. Az olyan emberek mint Poggio vagy Philelphus, sőt az olyanok is mint Guarinus, kik az irodalmi élet központjában laktak, kiknek számtalan ismerősök és barátjuk volt, és a kiknek volt miről levelezniök, bátran szentelheték idejük egy részét a levélírásra, de Isota? Mint fiatal lány a nyilvános életben nem szerepelhetett, a tudományos élet Veronában vajmi sivár volt, nem volt miről írnia — örökké csak nem bókolhatott és dicsérhetett — sőt rövid idő mulva még csak nem is volt kinek írnia. Franciscus és Hermolaus Barbarus, Foscarini Jakab, Bonromeo Antal, Feltrinus Boiardus, Cesarini és Condulmerio bibornokok, ha feleltek is leveleire, nem buzdították a levelezés folytatására, bármennyire tömjéneztek is neki különben; Hieronymus Guarinussal, Tobias Burgussal, Nicolaus Veneriussal (és Nicolaus Barbussal) csak egyszer váltott levelet, Georgius Bevilacqua is nem sokára elhallgatott, úgy hogy már velencei tartózkodása elején csak az egy Damianus Burgussal (és fiával Eusebiussal) levelezett még és evvel is nagyon lanyhán folyt a levelezés. Mikor 1441-ben visszatért Veronába és már annak szüksége sem forgott fenn, hogy Damianussal levél útján közlekedjék, egészen felhagyott az irodalmi tevékenység azon ágával, melylyel hírnevét megalapította volt. Ha nem is dobta sarokba a classicus szerzőket, mégis inkább a szentatyákat tanulmányozta, kik iránt már gyermekkori nevelése felébresztette benne a rokonszenvet, melyet később classicus tanulmányai közepett

is ébren tudott tartani. Természetesen nem sikerült neki egyszerre kivonni magát azon hatás alól, melyet leveleivel keltett volt; itt ott még mindig fordultak hozzá olyanok, kik nem bírtak tudomással arról a gyökeres változásról, mely bensőjében végbe ment. 1442—1444 táján Costanza da Varano⁵⁴), egy hozzá sok tekintetben hasonló humanista nő, 1444. óta Sforza Sándor pesaroi herceg neje, intézett hozzá levelet is meg költeményt is. És mikor Andreas Contrarius velencei humanista pap a XV-ik század ötvenes éveiben⁵⁵) Rómában tartózkodott, kezébe jutott Isota leveleinek egy egész gyűjteménye, mely úgy megtetszett neki, hogy rögtön leült és bár soha sem látta Isotát, hízelgő levélben gratulált neki fényes irodalmi sikereihez. De mindez nem tántorította el Isotát feltett szándékától. Elhatározta volt, hogy soha sem megy férjhez — szűzességi fogadalma kortársainak nem kevésbé imponált mint irodalmi működése — és belátta, hogy az ily nőnek kivált későbbi korában nem is illik már az olyan profán levelezés; bátyjának Leonardusnak példája is a theologiai tanulmányok felé vonzották. Ha tehát felelt is talán csupa udvariasságból Costanza és Contrarius leveleire, arra már nem méltatta válaszát, hogy lemásoltassa és leveleinek közkézen forgó gyűjteményéhez csatolja.

Hogy Leonardus helyeselte ezt az új irányt, melyet Isota tanulmányai vettek, megtudjuk Laurus Quirinus paduai professornak Isotához 1445—52⁵⁶) táján intézett leveléből, mely azt is bizonyítja, hogy Isota akkor már a philosophiát is bevonta volt tanulmányai körébe.

Quirinus már rég ismerte Isotát leveleiből, most megragadta az alkalmat, hogy bátyjának Leonardusnak felszólítására megírja neki, miképen lehet a dialecticát és később ennek segítségével a philosophiát legtöbb sikerrel tanulmányozni. Mindenekelőtt ne törődjék az újabb dialecticusok fecsegésével és szörszálhasogatásaival, kik Aristoteles tanait is a helyett hogy megmagyaráznák, még inkább összezavarják és elferdítik, hanem olvassa Boetiusnak a dialecticáról szóló műveit és azután Aristoteles categoriájához és *περι ἐρμηνείας* című munkájához irt commentárjait. A dialecticát elsajátítván Aristoteles *Moralái*-ből tanulja meg az erkölcsant ismerni, és csak azután fogjon a philosophiának még hátralevő részéhez, mely

a mathematicai tudományból, a philosophia naturalisból és a metaphysicából áll. A mi az idevágó segédkönyveket illeti, mint-hogy Isota nem tud görögül, Quirinus pedig el nem készült még Aristoteles fordításával és magyarázásával, a fentebb említett modern philosophusok pedig csak tévútra vezetik az embert, az arab philosophusokat ajánlja, mint a kik legközelebb állanak a görög forrásokhoz, Averroist, kihez Thomas de Aquino szolgálhat bevezetésül, Avicennát és Algazelist. Hogy ezek mellett az ókori történetíróktól is sokat tanulhat és hogy Cicero bölcsészeti iratait folytonosan tanulmányoznia kell, magától értődik.

Az 1450-ik év, a nagy jubileum éve, rövid időre elvonta Isotát theologiai és philosophiai tanulmányaitól⁵⁷⁾. A keresztény világ ezreivel ő is az örök városba zarándokolt, hogy az apostolok sirjainál imádkozzék. Alkalmast nem is sejtette, hogy ezen kegyeletos útja mily dicsőséget fog hozni nevére. Rómában ugyanis V. Miklós pápa előtt szónokolt és ékesszólásával elragadta hallgatóságát. Mi szolgáltatta az alkalmat ezen beszédre és mi volt a tárgya, nem tudjuk; csak valószínűnek tarthatjuk, hogy egy nyilvános audientiában a pápához intézett üdvözlő beszéd volt⁵⁸⁾, melyben a külső alakra is nagy gond volt fordítva. Isota tudta, hogy a pápai tronuson oly férfiú ül, kit méltán lehetett a humanisták közé sorolni és a ki előtt nem szabadott szégyent vallania. — Serdülő lánykora óta ez volt Isota első nyilvános fellépése mint szónok; hogy később ismét fel mert lépni nagyobb hallgatóság előtt és hogy leveleinek is itt ott beszédformát adott, kétségkívül ezen fellépésének sikeréből magyarázható.

A rá következő 1451-ik év a legfontosabbak egyike Isota életében. Ezen évből datálódik Foscarini Lajossal való ismeretése, mely később benső barátsággá fejlődött, és melynek köszönhetjük egyetlen nagyobb theologiai munkáját. Foscarini egyike volt a velencei köztársaság jelesebb államférfiainak, ki mint Feltre, Bologna, Verona, Brescia és Padua helytartója és mint Velence követe Milanóban, Rómában, a mantuai zsinaton stb. nagy érdemeket szerzett magának szülővárosa körül, és a ki már azért is nevezetes ember, mert Franciscus Barbarus példáját követve a háborúban és a diplomatiai tárgyalások

közepett sem szünt meg az irodalommal foglalkozni. Az 1451-ik évet kormánya parancsából Veronában töltötte mint a köztársaság helytartója. Isota hírből már ismerte nem csak mint államférfiút, hanem mint theologiai író is⁵⁹), kinek levelei egészen a humanismus szellemében voltak írva. Arról is volt tudomása, hogy Foscari nagy elismeréssel szokott róla nyilatkozni. Nem csodálkozhatunk tehát azon, hogy rövid habozás után — mert az olyan levelezést, mint a milyent régebben szokott folytatni, nem igen tartotta összeférhetőnek tanulmányai újabb, komolyabb irányával — sietett a magasrangú férfiúval levelben tudatni, mennyire tiszteli őt, valamint azt is természetesnek fogjuk találni, hogy Foscari, ki nem kevésbé érdeklődött a theologia mint a szépirodalom iránt, örömmel kapott az alkalmon, hogy megismerkedjék Isotával, kinek irodalmi működése méltán azon reménnyel kecsegtette, hogy veronai tartózkodása alatt neki való társaság lesz. És nem is csalódott ezen feltevésében. Jele azon dialogus⁶⁰), mely barátságunknak legszebb emléke, és a melyhez fűződik jó részben úgy Isotának mint Foscarinének későbbi nagy hírneve. Egy találkozásuk alkalmával szent Ágoston azon mondására került a beszéd, hogy ős szülőink «peccaverunt impari sexu sed pari fastu». Ezen állítás helyességét sem Foscari sem Isota nem volt hajlandó elismerni. Érveiket egymáshoz intézett leveleikben fejtették ki, melyekből később Isota kiszedte és dialogusba foglalta az argumentáló részt, a nélkül azonban, hogy a leveleket eredeti alakjokból egészen kivetkőztette volna és a dialogikus alakot következetesen keresztül vitte volna. Mindössze annyit tett, hogy a levél felírása «Isota Nogarola Ludovico Foscareno S. P. D.» vagy efféle helyébe oda tette, hogy «Isota» (illetőleg «Ludovicus») és a levélnek nem szorosan a tárgyhoz tartozó részeit (feltéve hogy voltak ilyenek) elhagyta. — Nem lehet szándékom a vitázó felek egész körmönfont okoskodását reproducálni. Csak röviden említem, hogy Foscari szerint Éva volt a bűnösebb fél, mert ő volt oka annak, hogy Ádám vétkezett, a mint hogy Isten súlyosabb büntetéssel is sújtotta, míg Ádám mentségére legalább azt lehet felhozni, hogy nem maga magáért, hanem felesége kedvéért vétkezett. Ellenben Isota Évának pártját fogta és többek közt avval védte, hogy kisebb volt belátása és állhatatossága és

hogy ezért nem lehet tőle rossz néven venni, hogy nem bírt ellenállani a sátán fondorkodásának; továbbá avval, hogy Éva vétkével csak magának, ellenben Ádám nem csak magának, hanem az egész emberiségnek ártott, mert ha Ádám nem evett volna a tiltott gyümölcsből, nem kárhoztatott volna el az egész emberi nem. Evvel szemben Foscarini ismét a szentírásra hivatkozva azt állította, hogy Évának tudatlansága, mely különben is arrogantiából származott, nem hozható fel mentségére, mert a tudatlanság és az állhatatosság hiánya egyáltalában nem mentség. Ezen ellenvetés jogosultságát általánosságban elismerte Isota, de nem Évára vonatkozólag, mert az ő tudatlansága és állhatatlansága a természettől, illetőleg Istentől származott. Foscarininek egyéb ellenvetéseire is tudott mit felelni, és más részről új argumentumokat hozott fel a maga véleménye mellett. Az utolsó szó a dialogusban ezen esetben várakozásunk ellenére nem a nőé, hanem a férfiúé volt. Foscarini Isota ellenvetéseivel szemben állításainak egy kis részét visszavonja, másik kis részét némiképen megszorítja, de nagyjában mégis ragaszkodik előbbi álláspontjához és részéről a vitát befejezettek nyilvánítja, természetesen a szokott bókokkal Isota nagy tudománya iránt. A pro és contra szóló argumentumok ezzel ki voltak merítve és Isota nem is akarta előbbi argumentumait ismét feléleszteni és talán módosított alakban újra felhozni Foscarini ellen. Ép oly természetes azonban, hogy vesztes félnek sem akarta magát elismerni — a mint hogy nehéz is ügyes dialecticusnak az ilyen theologicus vitatkozásnál elveszteni a játékot, ha az ellenfélnek még oly szép argumentumai vannak is — sőt úgy látszik, hogy még nagyon meg is volt elégedve a vita kimenetével és azon udvarias bókokkal, melyekkel Foscarini őt elhalmozta, és ha egyebet nem, azt mindenesetre erősen hitte, hogy leveleikben a két ellenkező álláspont oly ügyesen van védve, a mint csak kívánni lehet. És kortársai, úgy látszik, szintén osztottak e véleményben⁶¹). Matthæus Bossus legalább magasztalólag említi ezen művét; azt mondja róla, hogy szent élvezettel olvasta vitatkozásukat és hogy kivált abban gyönyörködött, hogy mily szépséget és elegantiát tudott önteni a különben oly száraz és minden dísz nélkül szükölködő theologiai stilusba. Bossusnak ezen itéletét Philippus Bergomensis is

magáévá tette. Azért azonban e mű talán még most is kiadatlanul heverne az olaszországi könyvtárakban, ha egy szerencsés véletlen nem hozta volna napvilágra. Ezen véletlen Bernardus Navagero bíbornoknak 1563-ban veronai püspökké való kinevezése volt. A szerencsét kívánók közt Nogarola Ferencz gróf is megjelent, ki régi olasz szokás szerint, mely hozzá mint afféle író emberhez különösen illett, egy irodalmi művel tisztelgett a bíbornok-püspöknél, Isota dialogusának kiadásával, melyet még ugyanazon évben, 1563-ban, tett közzé Velenczében Aldus bettíivel. Ezen ajánláshoz Nogarola Ferencz grófnak, mint azt Veronában, 1563. deczember elsején kelt előszavában olvassuk, a bíbornok-püspök iránti hódolatteljes tiszteletén kívül még más oka is volt, az, hogy Isotának ezen dialogusa classicus tanúja azon szoros baráti viszonynak, mely hajdan a Nogarola és Navagero családok között fennállott. E dialogus interlocutorai ugyanis egy részről Isota, más részről testvére Leonardus, az ismeretes theologus, végre békebíró közöttük Navagero János, ki 1425-ben Veronának helytartója volt. A beszélgetés színhelye a Nogarola családnak Veronához közelfekvő jószágá, a Castel d'Azzano («Cyaneum rusculum»), melynek Navagero a dialogus elején élénk leírását adja. A külső inscenírozás dolgában tehát nagy a különbség Isota munkájának fentebb vázolt kézirati alakja és az 1563-iki kiadás között; ellenben a dolog lényegére, a felhozott argumentumokra nézve csaknem teljes az egyezés. Egy tekintetben mégis előnyösen különbözik a kiadás a kézirati hagyománytól, az által, hogy megvan benne a kellő befejezés, mely nélkül a theologiai subtilitásokban kevésbé jártas olvasó alig tudná mit tartson a felhozott argumentumok értékéről. A vitát ugyanis a helytartó a következő «döntvénynyel» zárja be: A vétkes személyi tulajdonságait tekintve Ádám vétke nagyobb volt az Éváénál, mert Ádám volt kettőjük közül a tökéletesebb lény, ellenben a véték nemét tekintve mindketten egyenlően vétkeztek, mert mindketten dőllyből vétkeztek. Csakhogy itt megint sokkal nagyobb és inkább kárhozzatandó volt az Éva dőllyfe mint az Ádámé. Éva ugyanis elhitte a kígyónak, hogy az Úr azért tiltotta el őket ama fa gyümölcsétől, mert nem akarta, hogy annak élvezése által hozzá hasonlóak legyenek, és így a tiltott fa gyümölcsének élvezése által Isten világos akarata

ellenére akart hozzá hasonló lenni, míg Ádám nem Isten akaratára ellenére, hanem csak a maga emberségéből akart hozzá hasonló lenni. Végre tekintetbe kell venni, hogy Éva csábította el Ádámot a bűnre, és így nem csak Isten, hanem az ember ellen is vétkezett. — Így oldotta meg a gordiusi csomót Navagero, kinek felszólításával, hogy a vacsora idejéig menjenek sétálni a kertben, végződik a dialogus az Aldus-féle kiadásban.

Itt természetesen mindenek előtt azon kérdés merül fel, mily viszonyban áll egymáshoz a dialogusnak ezen kétféle recensiója. A feleletet e kérdésre már rég megadta Maffei *Verona Illustrata* című művében, ki perczig sem habozott kimondani, hogy az 1563-ik évi kiadás irodalmi hamisítvány, melynek egyedüli czélja, hogy Nogarola Ferencz alkalmi ajándékát Navagero János szerepeltetése által annál kedvesebbé tegye Navagero Bernát püspök előtt. Már az a körülmény is gyanús, hogy az Aldus-féle recensio épen csak a nyomtatott kiadásban és másolataiban maradt ránk, míg ama másik recensiónak több kéziratát ismerjük Veronában, Rómában és Florenczben. Ezekkel szemben az a két milanoi codex, mely az Aldus-féle kiadásból van másolva⁶²⁾, — ilyen lehetett a Mittarelli által röviden említett velencei kézirat is, mely azonban időközben elveszett⁶³⁾ — tekintetbe sem jöhet. — Hozzá járulnak még azon chronologiai nehézségek, melyekbe ütközünk, ha hitelt adunk Nogarola Ferencz szavainak. Navagero 1425-ben volt veronai helytartó — Nogarola Ferencz ebbe az évbe is helyezi a dialogust — mikor Isota még csak hat hét éves gyermek volt. Igaz ugyan, hogy Navagero János még egy ízben, 1434-ben, viselte a veronai helytartó hivatalát, ha csak egynehány hónapig is⁶⁴⁾, és azt hihetné az ember, hogy Nogarola Ferencz tévedett, mikor a dialogust Navagero első helytartóságának idejébe helyezi, holott az második helytartóságának évéből való, de ezen feltevés is lehetetlennek bizonyul, ha megfontoljuk, mily valószínűtlen, hogy Isota 1434-ban az ilyen munka megírására képes lett volna, melynek egész tartalma arra vall, hogy Isota későbbi éveiből való, mikor már egészen a theológiára adta magát.

Ezek után még csak azon lehetőségre sem gondolhatunk, hogy mindkét recensio Isota műve és hogy az a régibb és eredetibb, melyben testvére Leonardus és Navagero is fellép, és

hogy csak később talán baráti jóindulatból tette ezek helyére jó barátját Foscarinit. De vajjon valószínű-e, hogy Isota művét egy második kiadás alkalmával szándékosan elrontotta volna (mert hogy a Nogarola Ferencz átdolgozása sokkal érdekesebb az eredetinel, nem szenved kétséget), vagy valószínű-e, hogy Foscarini szó nélkül hagyta volna Isotának azon eljárását, hogy az ő szájába adja ugyanazon argumentumokat, melyeket évekkel azelőtt más valakivel mondatott el és részben meg is czáfoltatott? Végre döntő az, hogy Matthæus Bossus 1451—1455 táján — mint már említettem — dicsérőleg emlékezik meg Isotának azon vitájáról, melyet *nem rég* (nuper) Foscarinivel folytatott. Ama másik recensio létezéséről tehát neki sem volt tudomása.

Azon nem épen kedvező vélemény, melyet Isota dialogusának tárgyalásánál Nogarola Ferencz kiadásának megbízhatóságáról alkottunk magunknak, egy más kérdésre nézve is számba jön. A dialogus Aldus-féle kiadásának függelékében ugyanis Isotának elegiáját olvassuk a már említett Castel d’Azzanóról (*de laudibus Cyanei ruris*)⁶⁵). Elején a költő üdvözli e regényes vidéket, melynek berkeiben oly könnyen folyik tollából a vers, és hol a mantuai Gonzagák, Pontanus és csak a minap Navagero János társaságát élvezhette; azután elmondja a rus Cyaneum etymológiáját, hogy t. i. akkor a mikor Pluto Proserpinát elragadta magával az alvilágba, Cyane nympha, kire bízta volt Ceres lányának Proserpinának őrizetét, megrémülve futásnak eredt, míg végre Verona táján egy patak mellett megpihent, melynek környékét azután nevéből rus Cyaneumnak nevezték. A nymphához intézett fohászkodással, hogy örködjék a vidék és birtokosai, a Nogarola család, felett, végződik a költemény. Kész örömet elismerem, hogy az elegia a maga nemében sikerültnek mondható; a Castel d’Azzano (Zano) nevének megfejtése eléggé csinos; a monda, melyben Cyane csak mint egy siciliai tónak nymphája szerepel, a ki Plutót vissza akarta tartani Proserpina elrablásától, elismerésre méltó merészséggel van a költő czéljaihoz képest átalakítva; bevezető sorait őszinte lelkesedés és baráti érzés melege lengi át, nyelvezete és verselése eléggé folyékony, csak azt az egyet merem kétségbe vonni, hogy az elegia — legalább azon alakban, melyben most bírjuk —

Isotának műve. Nem mintha tudnók, hogy Isota soha sem írt verset — régi forrásaink az ellenkezőt bizonyítják ⁶⁶⁾ — de figyelemre méltó, hogy az elegia az Aldus-féle kiadáson kívül csak azon kéziratokban van meg, melyekről fentebb iparkodtunk kimutatni, hogy az Aldus-féle kiadás másolatai, és hogy a 19-ik verstől a 36-ik versig terjedő része, mely Navagero Jánosnak látogatásáról és az Ádám és Éva vétke feletti vitáról szól, Isota dialogusának azon átdolgozására czéloz, melyről tudjuk, hogy 1563-ban keletkezett és hogy Nogarola Ferencz műve. E szerint hajlandók lehetnénk ugyanazon Nogarolát tartani nemcsak a Navageróra vonatkozó versek, hanem az egész elegia szerzőjének, ha vissza nem tartana bennünket ezen gyanítástól azon megfigyelés, hogy a dialogusnak Nogarola Ferencz által eszközölt kiadása sem merő koholmány, hanem csak régibb eredeti átdolgozása. Azt hiszem tehát, hogy ovatosabban járunk el, ha az elegiára nézve is hasonló viszonyt statuálunk és felteszszük, hogy Nogarola Ferencz Isotának eredeti költeményén, melynek egyetlen kézirata időközben elveszett, csak annyiban változtatott, hogy a Navagero Jánosra vonatkozó részlettel megtoldotta. Az ellenkező feltevés mellett attól tartok, hogy nehéz volna megfelelni arra a kérdésre, hogy ugyan honnan vette a koholmány szerzője a Gonzagák és Pontanus látogatását, melyet a költemény elején megörökít és melynek valóságában nem merek kételkedni.

De térjünk vissza Foscarininek Isotához való baráti viszonyára. Foscarini csak az 1451-ik évet töltötte Veronában mint helytartó. Hivatalos évének lejárta után a velencei köztársaság mindig más meg más alkalmazást tudott számára. 1453-ban Bresciát kormányozta, 1455-, 1458-, 1460-ban Rómában, 1456-ban ismét Veronában, 1459-ben Mantuában, 1461-ben Udinében, 1466-ban Paduában járt majd mint követ majd mint helytartó, de sohasem feledkezett meg Isotáról, kivel eleinte, bresciai helytartóságának idejében, élénk levelezést folytatott, és kiről még később is szívesen megemlékezett. Sajnos, hogy csak a Foscarini levelei maradtak ránk nagyon romlott alakban és ezek is kevés kivétellel csak az 1453-ik esztendőből, de azért ezekből is elég világos képet alkothatunk magunknak azon mély, sőt mondhatni szenvedélyes barátságról, mely e két

nemes lelket egymáshoz fűzte. Két szerelmes sem rajonghat egymásért jobban mint Isota és Foscarini, pedig nem szenved kétséget, hogy Foscarini, a tisztos családapa, és Isota, Krisztus jegyese, csakis a legőszintébb barátsággal voltak egymás iránt eltelve. Foscarini a szent életű nőnek valóságos eszményképét látja barátnőjében. Jellemző ezen tekintetben azon levele, melyet az 1453-ik év elején Bresciából intéz hozzá⁶⁷): «Csodálom és megvetem — úgymond — azokat, kik nem magasztalják érényedet, melyek már is megközelítik a halhatatlan istenekéit. Bármit mondjanak korunk legjelesebb asszonyai, ki merem mondani, hogy véleményem szerint nemcsak a többi nőket, hanem magát a természetet is felülmulod. Először is az által, hogy jeles anyádnak, ki szent életed alapját megvetette, mindenben engedelmeskedel. Mindig csak rá hallgatsz, sohasem szólalsz fel ellene, bármit parancsol, üdvösnek tartod; elég tudnod, hogy anyád úgy kívánja. Rokonaidat és közel barátaidat oly gyöngéden szereted, hogy kimondhatatlanul boldog az, ki huzamosabb ideig közeledben élhet. A vágyakat mind csirákban elfojtottad, a gazdagságot, melyet pedig a legbölcsebb férfiak is kelleténél többre szoktak becsülni, megveted, Lyeurgus törvényein okulva, ki megtiltotta a spartaiaknak, hogy aranyat és ezüstöt használjanak, azon meggyőződésben, hogy ezen rendszabálya által minden rossznak gyökerét kiirtotta. Sajat akaratódból, nem kényszerűségből választottad a szegénységet; rengeteg apai vagyonodból csak annyit kértél a magad számára, a mennyi élélmédre és legszükségesebb kiadásaid fedezésére elégséges. Látod körülötted tieidnek arannyal díszített ruháit, melyeket minduntalan változtatnak és melyekkel telve vannak szekrényeik; neked mindig ugyanaz az egy tiszta ruhád van. Egészen el vagy telve vallásos gondolatokkal és megveted a mi nyilvános és magán ügyeinket. Lemondottál a gyönyörökről, hátat fordítottál az élvezeteknek, csak a tudományoknak és az imádságnak élsz, Krisztus vágyaidnak egyedüli célja. Gazdag vagy szegénységemben, gazdag Epicurus értelmében, a ki azt mondotta, hogy ha valakit gazdaggá akarsz tenni, ne adj neki pénzt, hanem szorítsd szűkebb korlátok közé kívánságait. Mivel tehát az aranyat nem kívánod, nem óhajtod, nem keresed, kevésre van szükséged és a legcsekélyebbel is beéred, baj nélkül

töltöd életedet, gazdagabb vagy minden királynál. Bár a földön élsz, az angyalok erkölceit utánzod ; bármit szólsz vagy gondolsz, mindig csak Istent dicsőíted. Öltözeted, beszéded, mozdulataid, gondolataid és tetteid mind összhangzanak ; a gazdagság és bűnös öntudat nem fog ólomsúlylyal rád nehezedni, mikor az égbe akarsz szállani. Családod nemessége, mely egész sor kiváló férfúval és nővel büszkélkedik, vagyonod, műveltséged, szépséged feljogosított volna arra, hogy egész Olaszországból tettség szerint válaszszál magadnak férjet. Mert ha valamennyi nővéred előkelő férfúhoz ment nőül, milyen férjet kellett volna neked kapnod, kiben minden élő, elhunyt és még csak születendő nőnek minden kiváló tulajdonsága együtt tündöklök ?! És te mégis a szent életet választottad. Egyedül a vallás állandó ; el nem veszhetsz, helyéről el nem mozdítható ; segítségével hazád, a földkerekség és az idők legnagyobb zivatarai, legborzasztóbb csapásai közt mindig megőrizheted lelked nyugalalmát. Azoknak, a kik Krisztust szeretik, minden kedvező, nyugodalmas és kellemes, azoknak, a kik megvetik, minden kedvezőtlen és keserű. A gonoszok tervei, ha olykor jobbaknak látszanak is, ritkán sikerülnek, míg az istenfélő emberek mindig találkoznak ha nem is a költőknek, de az okos embereknek helyeslésével. Innen van hát az a te csodálatra méltó és hihetetlen humanitásod, melylyel mindenki előtt szerényen hátrálsz, holott mindenkit felülmulsz érényeddel. Hallgatok szüzességi fogadalmadról — hiszen a szent atyák iratai telve vannak a szüzesség dicséretével — nem szólok szerénységéről, önmérsékletedről és egyéb jó tulajdonságaidról, melyeket pedig a bölcsék az erények közé számítanak, mint-hogy téged a rendkívüli nőt rendkívüli tisztelet is illet meg. A mindenható Istentől adva nekünk, bölcs anyádtól nevelve, a legnagyobb erényekre születettnek látszol, a melyek inkább az istenség adományából mint a természet bőkezűségéből jutottak neked osztályrészül leginkább azért, mert nem a saját dicsőség után törekszel, — pedig minél inkább kerülöd a dicséretet, annál nagyobb mértékben kerül vissza hozzád. Krisztust követed, kinek mint legtisztább áldozatot ajánlottad fel magadat. Komolyságod és belátásod fölötte áll korodnak és nemednek ; a tétlenségnek esküdt ellensége vagy, mindig csak magaddal, a vallással és a tudományokkal foglalkozol. Erényt erényre hal-

mozván szert tettél a tudományoknak és a vallásos erkölcsöknek elsajátításában a legkapzsibb kereskedők szorgalmára. Életedet folytonos munka és virrasztás közt töltöd; a gyönyörökhöz nem értesz, a kéjt nem ismered, az élvezetekben nem leled örömedet; nemes szülővárosodban szerte csatangolni nem akarsz, az irodalmi munkálkodás alól nem ismeresz nyugalmat a virrasztás alól nem ismeresz alvást; a játékra, a tapsokra, melyek után mások annyira sóvárognak, nem is gondolsz. Szóval igazán az égből jöttél le hozzánk. És mivel beláttad, hogy a tudomány az erénynek csak díszére szolgál, azt az időt, melyet a te korodban levő nők arcuk kendőzésére fordítanak, egészen lelki tehetségeid kiművelésére fordítottad — és helyesen. Mózes is előbb a tudományokban gyakorolta elméjét, mielőtt a szent elmélkedésekre adta volna magát. Dániel is előbb a babyloniakhoz és a chaldæusokhoz járt iskolába, mielőtt a vallás kérdéseire tért volna át. Ezek példáját követve foglalkozol folytonosan az olyan irodalmi termékekkel, melyek bölcsesé és egyszerűsége jóvá tehetnek. És minthogy kora ifjúságodban tudós tanítóid vezetése mellett leginkább a költőket olvastad, később a tudomány azon ágaira adtad magadat, melyek legalkalmasabbak arra, hogy a lelket táplálják, és a szépírók után a szentatyák műveit kezded tanulmányozni. Nem közönséges jártassággal és ritka szorgalommal semmit sem mulasztottál el, a miből jelen életedre és jövő dicsőségedre valami hasznot remélhettél. És ámbár sokat olvastál és sokat tanultál, azt hiszem, hogy még több hasznod volt buzgó imáidból. Másképen aligha gondolkoznál oly komolyan, beszélnél oly szépen, írnál oly ékesszólón, az egész világ csodálatára. Gyakran szoktam lapozgatni jeles nők történeteiben, de nem találok hozzád hasonlót még az ős Rómában sem. Birjuk kora ifjúságodtól kezdve irataidat, melyekből ritka szellem és nem mindennapi tudomány sugárzik ki. Ha beszélni hallak, oly érett belátás, oly ritka ész, oly mély tudomány tűnik élémbe, hogy nem bírom elhinni, hogy mindez egyes-egyedül éles elméd és nagy olvasottságod eredménye; azé a szent léleké az, a ki nem tűri, hogy akár a legalábbvaló ember rosszat koholjon vagy gyanítson felőled és a ki uralkodik tested felett, mely egészen az ő szolgálatában áll, mely semmi kéjes szeny által nincs bemocskolva, mely

ragyog a szüzességtől, mely nem ruhával, hanem jó erkölcsökkel ékeskedik.

A régiebb tudósok, kik egy Sempronianának és Cornificianak költeményeit dicsérték, a tieidet egekig magasztalták volna, minthogy a költészetben, valamint az irodalom minden egyéb ágában, folytonos beszélgetés és vitatkozás által egészen otthonossá tettet magadat, minden szép művészetben jártas vagy, a legkedvesebben tudsz beszélni, a legkönnyebben írni, a legbölcsebb férfiakat felülmulod a szónoki előadásban, a könyvmásolókat pedig az írás gyorsaságában és szépségében. Emlékezel, hogy gyakran hallottalak rögtönözve beszélni, még pedig úgy, hogy soha kedvesebbet vagy méltóságosabbat nem hallottam. Mi lehet fényesebb és nagyszerűbb, mint téged szónokolni hallani, téged, ki fenséged, veled született szemérmed, nemeséged, tekintélyed, tudományod és szorgalmad által mindenkit felülmulsz?! Mily nő volt vagy lehetett tudósabb náladnál, ki tanuló korodtól kezdve mostanáig több kötet könyvet tanultál betéve, mint a mennyit sok tudós ember látott? A széptudományoknak nincs neme, melylyel ne foglalkoztál volna. A szónoklás, a költészet, a bölcsészet és a theologia egyaránt vallja, hogy az emberi elmét mi sem diszitheti a mit elhanyagoltál volna. Azok, a kik a lesbosi Sapphónak ércszobrot emeltek, inkább neked emeltek volna, mert korunkhoz képest sokkal több benned a bölcsesség, mint a mennyit bármely nő bármely korban magának kívánhatna, nem tekintve természetesen azokat, a kiket vallásunk szent kegyelettel tisztelt. Salamon, a ki Saba királynőjét magasztalta, téged jött volna meglátogatni, mihelyt értesült volna nemes családod különös bölcseségéről és meggyőződött volna arról, hogy te nem aranyban és tarka ruhában, hanem Ciceróban, Vergiliusban, szent Jeromosban és szent Ágostonban gyönyörködöl, és elismerte volna, hogy mindenek közt te vagy a legkiválóbb, ki szabad idődet a tanulmányoknak szenteled és megvetvén a gyönyöröket a legfőbb jó után törekszel. — A te Veronád gyönyörködik márvány szobraiban, színházaiban, basilikáiban, hegyeiben és folyóiban, festményeiben és lakosságának minden egyéb díszében, csodálja híres őseidet, tiszteli nemes fivériedet és bölcs anyádat, csodálva bámulja nővéreid hihetetlen szépségét és

diadalittasan mutat rád mint kiváló fényére, kiről tudva van, hogy a régi és új erényeket felülmulod. Valahányszor rád gondolok, mindig eszembe jut szent Katalin, szent Krisztina és a többi tudós szent szűz. Az eretnekek, kik kétségbe vonják a szent könyveknek ezekről szóló elbeszéléseit, be fogják látni tévedésöket, mihelyt meggondolják, hogy te annnyival mulod felül tudományoddal és erényeiddel kortársaidat, mint a meny-nyivel amazokról írják, hogy felülmulták kortársaikat.

Nem szeretem folyton magasztalni azon kiváló elméket, melyeket csodálok, de rólad nem bírok hallgatni, mert benned üli legszebb diadalát nemed, melyet különben másoknak gyengesége némileg háttérbe szorított. Vallásosságodat és tudományodat még a leggonoszabb emberek is olyannyira dicsérik, hogy méltán hiszik rólad, hogy korunk dicsőségére születél. Téged tehát — hogy visszatérjek oda a honnan kiindultam — méltán szeretlek, mert nincs az erénynek náladnál híresebb hajléka e földön. Nem akarok senkit sem ámitani, és magam sem vagyok elfogult. Nincs nő, kiről annyi kedvező ítéletet hoztak volna, mint rólad; nincs Olaszországnak oly félreeső zúga, hova nevednek dicsősége el nem hatolt volna. Midőn vallásos érzeted sugallatát követve Rómába zarándokoltál, mily mély belátással, mily tekintélylyel, mily ékesszólással beszéltél, és mennyire megnyerted a pápának és testvéreidnek tetszését! Legkiválóbbak azon emberek, kik a legkiválóbbaknak leginkább tetszenek. Nem akarok itt többet szólni, nem is akarom állításomat még több példával megerősíteni, mert hiszen már így is nemcsak a mi korunknak, hanem az utókornak is legjobb példagyanánt fogsz szolgálni. Nem is fog senki sem kételkedni, hogy oly nagy voltál, mert híred már rég felér az egekig, nem az én dicséretemnél, hanem saját érdemeidnél fogva. Növelték híredet a legkiválóbb emberek levelei, melyek a világ minden tájáról özönlének hozzád, és melyekre mohóbban várják a feleletet mint hajdanában a Sibyllák jóslatait. Cesarini bíbornok azt állította, hogy egész hosszú útjában nem talált semmit a mivel érdemesebb lett volna megismerkedni mint tevéled, és hogy együtt van benned a természeti adomány, az erény és a tudomány, Így tehát örvendj az Úrban, hogy oly fényes családból való vagy, annyira kimagaslasz fenséged által, kitűnsz tudományod-

dal és erényeiddel. Mindkét nemben egyaránt csodálatra méltó volnál, de mint nő még inkább az vagy, mert az ilyesmi sokkal ritkábban szokott nők közt előfordulni és ezért méltán inkább dicsőítik és csodálják is.»

Ugyanazon rajongó érzés nyilvánul Foscarininek Isotához intézett többi leveleiben is, kivált azokban, melyekben Isota folytonos szemrehányásai ellen mentegetődzik, hogy miért ír oly ritkán, vagy mikor a fölött búsul, hogy meghalt a Nogarola család háziorvosa, Traianus, kinek orvosi tanácsára a szakadatlan tanulmányok következtében elgyöngült Isotának oly nagy szüksége volt, vagy mikor elfogja az utálat a politikai élet meddő fáradozásai elől és az olyan nyugodalmas élet után sóvárog mint a milyen az Isotáé. Mikor az 1453-ik év elején hivatalát elfoglalandó Veronán át Bresciába utazott, Isota házához szállott és késő éjig beszélgetett vele testvére Antonius jelenlétében a lélek halhatatlanságáról, Isota gyengélkedéséről és életmegvetéséről, és ezen rövid ott időzése oly mély benyomást tett lelkére, hogy még a Brescia polgársága által tiszteletére rendezett fényes ünnepélyek sem bírták azt csökkenteni. — Isotának barátságára Foscarini iránt sem volt kevésbé heves. Mikor egy ízben Foscarini szemére vetette, hogy koholt vádakkal üldözi őt, egészen magán kívül lett, folyvást jajgatott azon a sértésen, mely őt éri, napokig nem akart kijönni szobájából, senkivel sem állott szóba, tulajdon édes anyja is alig tudott bejutni hozzá, hogy az ájuldozót ismét magához térítse. Mikor sógora, Jacobus Lavagnola 1453-ban Rómában meghalt⁶⁸), kéri Foscarinit, hogy hagyja oda provinciáját Bresciát és jöjjön hozzá Veronába, mert csak az ő jelenléte képes fájdalmát enyhíteni. Joggal mondhatta tehát Foscarini, hogy nem idegen a Nogarola család körében, hogy a család tagjának tekintheti magát. Olyannak is mutatkozott azon családi viszály alkalmával, mely 1453-ban rövid időre a Nogarolák között kitört. E viszály részleteiről nem vagyunk pontosan értesülve, összevetve azonban Foscarininek e tárgyra vonatkozó leveleit a ránk maradt bírói ítélettel, úgy látszik, mintha Isota fivérei az ősi vagyon felosztása felett tüztek volna össze és csak abban értettek volna egyet, hogy közös akarattal anyjokat (és Isoát) ki akarták zárni az apai örökség élvezetéből. Ezen viszály híre természetesen annál kellemetlenebbül

érintette Foscarinit, mert nemcsak Isotával, hanem fivéréivel is a legjobb barátságban élt, és annál váratlanabban jött, mert mindaddig tudtunkkal a legszebb egyetértés uralkodott a családban. Rögtön írt tehát Leonardus apósának, Manelma Belpetrusnak, hogy térítse vejét békésebb gondolatokra, írt a Nogarola család régi jó barátjának, Damianus Burgusnak, és arra kérte Zenevera és Brunoro Gambará nevében is, hogy ő is vesse közbe magát és háritsa el a Nogarola családtól azt a szégyent, melyet a fivérek anyjoknak és nővéréknek az örökségből való kizárása által a családra hoznának. Végre Isotának is írt — tőle hallott először az egész viszályról — és kérve kérte, vesse latba tekintélyét és ne engedje meg, hogy a pör a törvényszék elé kerüljön, mert akkor az egész vagyon a prókátorok kezére fog jutni. Ha másképen nem lehet a viszálynak véget vetni, inkább mondjon le az ő részéről; az inségtől ne féljen, mert az Úr nem hagyja el azokat, a kik belé helyezik reményöket: semmi áron se engedje pedig a dolgot annyira jutni, hogy az ő nevét is meghurczolják a törvényszék és a nyilvánosság előtt; ha ő, ki eddig csak a tudománynak és Istennek élt, egyszerre földi javakért exponálja magát, annak a veszélynek teszi ki magát, hogy irigyei sárba tiporják jó nevét. — Fogadta-e Isota ezen jó tanácsot, mely nem csekély dolgot követelt önfeláldozásától és önzetlenségétől, nem tudjuk; tény azonban, hogy a viszály nem mérgesedett el annyira, hogy csak Isota önfeláldozása által lett volna lecsillapítható, és hogy nem kellett Isotának és anyjának földönfutókká lenniök, csak azért, hogy a fitestvérek annál jobban élhessek világokat. Az 1453. oct. 16-ikán hozott bírói ítélet⁶⁹⁾ egyszer mindenkorra véget vetett a fiúk telhetetlenségének; Foscarininek 1453-ból való többi leveleiben szót sem olvasunk már e viszályról, és Isotát később is úgy mint azelőtt Veronában rokonai körében Lajos testvére házában találjuk⁷⁰⁾.

Hivatalos évének lejártá után Foscarini elhagyta Bresciát és Isota ismételt kéréseinek engedve, Veronán át vette útját és a Nogarolák házába — nem a püspökhöz, mint eleinte akarta — szállott. Egy levelében, mely elutazása után talán már Velenzéből kelt, elragadtatással emlékezik meg azon boldog órákról, melyeket Isotának és testvéreinek társaságában töltött, bár azon

reménye, hogy most alkalma lesz bepillantani Isota kiadatlan beszédeibe és leveleibe, nagy keserűségére nem teljesült; Isota még neki sem akarta azokat megmutatni.

A bresciai helytartóságra következő években a baráti viszony Foscarini és Isota között némileg meglazult, kétségkívül a nagy távolság miatt, mely nagyon akadályozta levelezésüket. Csak az 1456-ik év hozta őket ismét közelebb egymáshoz, mikor Foscarini helytartó minőségében másod ízben állott Verona élén. A több mint tíz esztendei időtartamból Foscarini-nek Isotához intézett két levele maradt ránk mindössze; az egyik Udinéből kelt, hol Foscarini 1461-ben helytartó volt, és valamely lánynak előttünk ismeretlen ügyére vonatkozik, kinek érdekében Isota Foscarini szíves közbenjárását kérte, a másik Malpagából kelt, hol Foscarini a velencei köztársaság parancsából 1466-ban járt el hivatalos küldetésben, és melyből megtudjuk, hogy Foscarini ugyanazon év márczius havában Veronában találkozott Isotával. Alighanem ez volt utolsó találkozásuk. Ugyanazon évben Isota megszűnt élni.

De hogy nem voltak ezek az egyedüli levelek, melyeket Foscarini ama hosszú idő alatt barátnőjének írt és hogy a messze távolban is megőrizte barátságának egész hevét, kitűnik egy leveléből, melyet 1461-ben nem sokkal Isota anyjának, Blanca Nogarolának, halála után⁷⁷⁾ intézett Damianus Burgushoz, ki, úgy látszik, elkísérte volt Isotát Velenczébe, hová azért ment, hogy gyorsabban feledje bánatát. Miután mentegetődzött hosszú hallgatásáért és azon óhajtságának adott kifejezést, hogy bárcsak minél előbb írna neki Damianus, így folytatja: «De hogy ne kelljen a levélhordók megbízhatatlanságától tartanod, intézd úgy, hogy Isota Nogarola hozzánk jöjjön, hogy egyrészt leveledet magával hozza, másrészt családom körében feledje bánatát, mit meg is ígért Montorius Mascarelus jogtudósnak, és a mire nem csak családom iránti vonzalma kötelezi, hanem fájdalmának enyhítése meg is követel. Azt írja ugyanis nekem, hogy már eleget pihent Velenczében, hol mindig szeme előtt van fájdalma és egészen elhagyta erkölcsi ereje. Iparkodtam őt rábeszélni, hogy miután belátta, mily jót fog neki tenni társaságunk, ne engedje szívét olvadni mint a viasz, hanem siessen hozzánk mint a nyugalom forrásához. Kérd meg, hogy olvassa el leve-

lehet, csatold a te kéréseidet is az enyéimhez, és ne szűnj meg mielőtt meg nem felel várakozásunknak. Emelkedjék fel fájdalommal súlyos alatt. Isota nem kesereghet a távolban a nélkül, hogy egész nemes családját és a mienket is el ne töltse fájdalommal. Ezen új bajon új légváltozással kell segíteni.» E levél conventionalis phrasisain is keresztül tör az az őszinte rokonszenv és részvét, melylyel Foscarini jó és rossz sorsban tudós barátnője iránt viseltetett.

Isota irodalmi működése az ősz szülőink vétkére szóló dialógus utáni időben is megfelel azon várakozásoknak, melyeket tanulmányainak újabb iránya bennünk felkeltett, valamint azon képnek, melyet Foscarini levelei alapján Isota életmódjáról alkothatunk magunknak. Kis szobájának fődíszét szentek ereklyéi és festett képei, továbbá kereszttekkel és szentek ábráival gondosan himzett szőnyegek képezték; egész idejét imádkozással, szent gyakorlatokkal és elmélkedéssel, betegek ápolásával, szegények istápolásával és tanulmányaival töltötte, szóval lemondott az élet örömeiről és csakis lelki üdvének élt. Ifjú éveinek ábrándjai letűntek, nem akart többé stílusa szépségével dicsőségre szert tenni, az egyedüli férfúnak is, kivel levelezésben állott, nem azért írt, hogy előtte és az utókor előtt fitogtassa tudományát— még csak le sem másoltatta és össze sem gyűjtötte ezen leveleit — hanem azért, mert jól esett neki az olyan férfiú barátsága, ki rokonszenvvel viseltetett szent élete iránt. És hogy ha Foscarini 1453-ban azt írja neki, hogy a világ minden tájáról csak úgy özönlenek hozzá a legjelesebb férfiak levelei, melyekre mohóbban várják a feleletet mint hajdanában a Sibyllák jóslatait, úgy ez alighanem Isota régiebb levelezésére vonatkozik az 1434—40 közötti időből. Egy ízben látjuk ugyan, hogy még most is ő keresi fel levelével az embereket, úgy mint annak idején, mikor örült, ha akadt a ki vele szóba állott, de az a kire ezélek, nem könnyelmű humanista, hanem szintén vallásos férfiú, Matthaëus Bossus veronai kanonok, ki még Isotánál is szigorúbb elveket vallott. Vonakodott ugyanis Isota meghívásának engedni és őt meglátogatni, pedig mint gyermek gyakran ellátogatott iskola után házokhoz, és örömmel hallgatta, mily szépen énekel Isota szobájában könyvei közt himnusokat és zsoltárokat; de azóta, hogy 1451-ben⁷²⁾ felvette a papi ruhát,

mindinkább meggyőződött azon mondás igazságáról, hogy kevésbé veszélyes gonosz férfúval mint szent életű nővel gyakran összejönni, és hogy semmi sem veszélyesebb a férfúra nézve mint a nő, és a nőre nézve mint a férfú, mert hiszen mind a kettő olyan mint a szalma és a tűz.

Egy más alkalommal Isota volt kénytelen hasonló magatartást tanusítani. Az 1453-ik esztendőben ugyanis bizonyos Antonius Cugnanus azon kéréssel fordult hozzá, közölné vele véleményét a házasságról. Isota, ki minden áron kerülni akarta a hálátlanságnak és dölyfnek gyanúját, ki is fejtette nézetét egy levélben; mielőtt azonban elküldötte volna, közölte Foscarinivel, hogy megtudja az ő nézetét az egész dologról. És Foscarini nem is késett azt felelni, hogy sokkal jobb volna Cugnanusnak egyáltalában nem felelni, mint olyan dologban hozni ítéletet, melyet Isota nem ismer és a melyre nem is illik gondolnia; annál kevésbé helyeselheti, hogy Isota, ki örök szüzességet fogadott, levelében magasztalja a házasságot. És Isota hajlott barátja tanácsára és nem küldötte el Cugnanushoz intézett levelét.

Az 1453-ik év egyáltalában gazdag volt mindenféle eseményekben Isota életére vonatkozólag. Ebbe az évbe esik Foscarinivel való élénk levelezése, az említett családi viszály, a házasságról szóló levele vagy talán inkább értekezése, végre az új veronai püspökhöz intézett beszéde és szónoklata szent Jeromosról. 1453. szept. 5-én ugyanis meghalt Condulmerio Ferencz bíbornok és veronai püspök, kihez mint fentebb láttuk, Isotának egyik levele van intézve; utódja ugyanazon év nov. 16-án Hermodaus Barbarus lett, ugyanaz, kinek majdnem húsz évvel azelőtt Isota szerencsét kívánt apostoli protonotariussá való kinevezéséhez. Nem fogunk tehát csodálkozni azon, hogy Isota megragadta az alkalmat, hogy megújítsa az ismeretséget azon férfúval, kitől remélhette, hogy családjának jóakarója, neki magának pedig méltó társa és barátja lesz, és hogy beszéd alakjába öltöztetett levélben üdvözölte Veronában, mely levélnek classicus reminiscentiákkal dúsan felcizfrázott stílusa arra a nyilatkozatra ragadta Foscarinit, hogy e beszédet minden kitüntetésénél és diadalánál többre kell hogy tartsa a püspök. Isota el is érte vele célját. Mily szíves baráti viszony fejlődött ki idővel

közte és Barbarus püspök között, legjobban bizonyítja azon tény, hogy midőn a püspök több mint tíz évvel később, 1464-ben, egyes veronai polgárok ellen, kik nem voltak megelégedve kormányzásával, polemikus iratot intézett, ezt Isota Nogarolának ajánlotta⁷³). — Körülbelül ugyanazon időben történhetett, hogy Paulus Maffei veronai kanonok⁷⁴) Isotának ajánlotta egyik munkáját. A munka maga, úgy látszik, elveszett, címét sem tudjuk⁷⁵), csak a levél maradt ránk, melyben Maffei értesíti Isotát, hogy mihelyt másolót kerithet, ki a neki ajánlott könyvecskét pontosan leírja, azonnal megküldi neki.

Isotának szent Jeromosról szóló beszéde, melyet fentebb említettem, nem olyan beszéd mint az, a melyet Hermolaus Barbarushoz intézett írásban, de a melyet sohasem mondott el élő szóval, de nem is tulajdonképpen értelemben vett beszéd, hanem inkább csak rövid felolvasás, melyet egy közelebről meg nem nevezett pap kérésére több polgár jelenlétében szent Jeromos életéről tartott, és a melyben különös dicsérni valót nem találunk, bár Foscarini azon véleményének adott kifejezést, hogy Isota ez egyszer megint felülmulta önmagát. — Ki volt azon pap, kinek felszólításának köszönhetjük, hogy Isota e felolvasását megtartotta, nem mondhatjuk biztosan, a mint hogy Foscarini sem tudta, de nagyon valószínűnek tarthatjuk, hogy Victor de Rosatisnak hitták, kinek nevét olvassuk a mű élén egynehány kéziratban⁷⁶) és a kihez Isota 1454. július havában levelet is intézett⁷⁷).

Sokkal nagyobb hatást tett Isotának azon beszéde, helyesebben levele, melyet a mantuai zsinat alkalmával II. Pius pápához intézett. E levelet Veronában 1459. augusztus elsején, tehát oly időben írta, mikor még nem tudhatták, hogy a pápának minden igyekezete, hogy keresztes háborúra buzdítsa a keresztyén Európa fejedelmeit, tulajdonképen hiábavaló lesz. Isotának levele is a pápa eszméinek szolgálatában áll, a meny nyiben, miután üdvözölte a szent atyát trónraléptéhez, lelkes szavakkal buzdítja a keresztyénség esküdt ellenege elleni háborúra. E levél, melyet talán nyilvánosan fel is olvastak⁷⁸), rendkívüli hatást tett, bár vajmi kevés szónoki erő nyilvánul benne és írójának eredeti gondolatait egészen elnyomja a szent-írásból vett idézetek serege, melyek közt csak itt-ott rinak ki

classicus szerzők versei. Az egybegyűlt főpapoknak azonban kétségkívül nagyon imponált az a jártasság, melyet Isota a szentírás idézésében tanusított. Philippus Bergomensis szerint oly tudomány, csin és ékesszólás nyilvánult e beszédben, hogy le sem lehet írni, és oly nagyra nőtt ennek következtében Isota dicsősége, hogy el sem lehet mondani. A mikor a niceaei bíbornok, Bessarion, ki görög származása daczára a latin nyelvet nem kevésbé ismerte mint a görögöt, és a ki a theologiai tanulmányokban is nagyon jártas volt, ezen beszédet hallotta, csodálkozásában azonnal elhatározta, hogy elmegy Veronába és személyesen felkeresi azt a nőt, kit oly csodálatraméltónak ismert fel beszédéből, mert nem hihette, hogy az ő korabeli nő oly tudománnyal és ékesszólással bír. Úgy is tett. Elment Veronába és miután meglátta és beszélt vele, inkább isteni mint emberi lénynek mondotta, a kit erényeiben és a kiben az erényeket Isten dicsőségére és a maga épülésére csodálta.

Ezen beszéden kívül Isotának még csak egy későbbi művét ismerjük. Ugyanis mikor Jacobus Antonius Marcellusnak, az ismeretes velencei államférfiúnak és maecenasnak, 1461-ben meghalt kis fia Valerius, Isota is követte azon humanisták példáját, kik, mint többek között Janus Pannonius és Philelphus is, siettek a mélyen sujtott apát vigasztalni ⁷⁹⁾. Levele valóban mintaszerű a maga nemében. Ügyesen összeállítja a görög és római történetből és a szentírásból a lelki állhatatosság legszebb példáit, Xenophont, Periklest, Quintus Martiust, Aemilius Paulust, Corneliát; kimutatja a szentírásból, hogy inkább az élőket kell siratni mint a holtakat; utal viselt dolgaira, melyek kell hogy visszatartsák a csak nőhöz illő mértéktelen fájdalomtól, szóval humanisticus és theologicus olvasottságának minden eszközét felhasználja, hogy czélt érjen. Humanista írótól szebb vigasztaló levelet alig lehet várni; a theologiai elem, mely a pápának és a mantuai zsinaton egybegyűlt főpapoknak szóló fentebb idézett levelében oly feltűnő módon az előtérbe lépett, itt a kellő korlátok között marad; meglátszik, hogy volt idő, mikor e levél szerzője a szentírás és a szentatyák mellett a classicus ókor remekeit is tanulmányozta. És hogy nem tanulmányozta hiába, azt ezen levele is bizonyítja. Fokozhatta különben vigasztaló szavainak hevét azon érzés, hogy azokra az érvekre, me-

lyekkel Marcellus fájaldalmát enyhíteni akarta, maga is rászorúlt. Nem rég — talán még ugyanazon év első felében — halt meg forrón szeretett édes anyja ⁸⁰⁾, kinek vesztét mélyebben fájalta, mint a hogy maga lehetségesnek tartotta volna. Nem volt többé nyugta Veronában. Elment Velenczébe, hogy felejtse bánatát, de ez ide is követte. Milyen volt akkor lelki állapota, láttuk ama levélből, melyben Foscarini meghívja őt családja körébe. Végre visszatérvén Veronába vallásos gyakorlataiban és testvérei társaságában keresett vigasztalást. Kivált legifjabb fitestvéret Lajost, boldogult anyjok kedvencz fiát és főörökösét, halmozta el figyelmével — Leonardus visszatért volt Vicenzába, hogy nejről rámaradt vagyonának gondját viselje — és megérte még azt az örömet, hogy megnősült. De ezt, úgy látszik, nem sokáig élte túl. A szakadatlan tanulmány és a sanyarú életmód aláásták amúgy is gyöngé egészségét. Foscarini 1466. márcz. 20-áról hozzá intézett levelében említi gyomor baját és egyéb gyengélkedését; ez talán ugyanaz a láz volt, mely véget vetett életének. Fitestvérei karjaiban halt meg ⁸¹⁾, siratva mindazok által, kik szerették jótékonyága miatt és bámúlták nagy tudománya és szent élete miatt. Meg is érdemelte mind a kettőt, irodalmi működéséért nem kevésbé mint erényeiért. Nem mintha igazuk lett volna kortársainak, kik vele és nővérel Zeneverával szemben szerették azt állítani, hogy korukban soha nő nem tűnt ki az irodalom terén — hiszen magában Veronában ott élt Isota idejében Medea degli Aleardi és Polyxena de' Grimaldi, kitől több költemény és levél maradt ránk, és Philippus Bergomensisnek a híres nőkről szóló munkájában több nőköltőről olvasunk abból az időből — hanem mert ő az egyedüli írónő a humanista korban, kinél határozott írói egyéniségről lehet szó, melynek fejlődését kora ifjúságától majdnem halálos ágyáig pontosan szemmel kísérhetjük. Társnői inkább csak pusztá kedvtelésből és hiúságból vették kezökbe a tollat, és hátat fordítottak a tudományoknak, mihelyt férjhez mentek, míg Isotánál az irodalom nem sport hanem cultus dolga volt. Amazok beérték avval, hogy holmi levelekkel és versekkel szerezenek magoknak ephemer dicsőséget, és legfeljebb alkalmi beszédekre éreztek erőt magokban, ellenben Isota nem sokára átlátta az efféle irodalmi munkásság meddő voltát, és inkább a komolyabb theologiai tanulmányokra

adta magát, melyeknek eredményeit, nem törődve az eddigi tradícióval, tőle telhetőleg szép alakban iparkodott közölni. És ezt a szép alakot valóban meglepő ügyességgel kezelte. Csak össze kell vetni műveit vetélytársának, Costanza da Varano, leveleivel és mindjárt azon meggyőződésre fogunk jutni, hogy Isota stilusa semmiben sem áll mögötte a Guarinus iskolája stilusának, míg a Costanzáé ugyancsak felhívja maga ellen a kritikát. És ha azonkívül még hozzáteszszük, hogy Olaszország legrégebbi családjainak egyikéből való volt, mely a tudománynak és az irodalomnak számos jeles munkást szolgáltatott, hogy abban az időben élt és működött a humanismus szellemében, mikor ez Felső-Olaszország városaiban úgy szólván még csak bölcsőjében feküdt, és hogy nő létére olyan munkákat írt, melyeket — ha nincs is abszolút becsök — számos humanista kortársa irigyelhetett és irigyelt is tőle, érteni és helyeselni fogjuk azon irodalomtörténészek eljárását, kik a kezdő renaissance figyelemreméltó alakjai között Isota Nogarolát is említik.

J E G Y Z E T E K.

¹⁾ Voigt, Pius II. 3-ik köt. p. 615: «Zu Mantua stellte sich dem Papste auch Isotta Nogarola, die literarische Amazone des Jahrhunderts vor . . . Es scheint, dass diese Correspondenz (a fiatal ferrarai humanisták-kal) unter der stilistischen Aufsicht der beiderseitigen Lehrer geführt wurde. Isotta besass nicht mehr Talent und Fertigkeit wie hundert andere auch; sie stopfte ihre Briefe mit Citaten und geschichtlichen Exempeln und bewegte sich übrigens in den hergebrachten Schülerphrasen. Mit der Zeit wusste sie sich mit mehreren venetianischen Nobili und auch mit Cardinal Giuliano Cesarini in briefliche Verbindung zu setzen; sie wurde zwar im Stillen verlacht, aber ihres Geschlechtes wegen verschont. Später beschäftigte sie sich mehr mit philosophischen und theologischen Dingen und studirte Augustinus' und Hieronymus' Werke» stb. A többi is, a mit Voigt e helyen Isotáról mond, elejétől végig mind alaptalan, felfogása épen úgy mint tényleges adatai. Kevésbbé kedvezőtlenül itél Voigt Isotáról *Die Wiederbelebung des classischen Alterthums* című könyvében.

²⁾ V. ö. Francesco Sansovino, *Della origine et de' fatti delle famiglie illustri d'Italia* (Vinegia. MDLXXXII. p. 147—154.), a ki részben Valerius Palermus adatait írja ki («Oratio in funere Ludovici Nogarolae Comitiss. Habita Veronae M.D.LIX» ily című munkában: *Orationes duae simulque pastorale carmen, quibus funera trium fratrum Nogarolarum Veronensium deflentur. Aldus. Venetiis M.D.LXIII.*). És: *Elogiorum historicorum Nobilium Veronae Propaginum ab Antonio Turresano Veronense conscriptorum Sectio secunda quae viventes tantum exarantur 1656* (p. 312—316; a veronai városi könyvtár 808 II jelű kézírata). Egy másik elogium megvan Giuhari grófnak: «Nogarolae Gentis Elogium. Juvat herclè . . . scripsit B(ernardus) Bruschus. Angelo Tamo curante». Foglio a stampa del sec. XVII. con lo stemma dei Nogarola.

³⁾ A Gers-i departementban (Armagnac) még most is van egy Nogaró nevű városka, melynek 1872-ben 2388 lakosa volt. Megjegyzem különben, hogy Marius Philelphus *Liber Isottaeus*-a szerint Németországból származott a Nogarola család és hogy Paiarinus Torresaninál a következőképpen szól a család eredetéről: «Nogorolam familiam scientia

rerum gestarum et gloria armorum et benemeritis in patriam clarum fuisse accepimus, in Dominos fide illustrem, opibus, amicitiiis, affinitate nobilium et favore populi potentem fuisse constat; cuius originem ex Gallia fuisse, in Italiamque venisse sub Lothario 2-do anno a nativitate nostra 933, et humili loco in Gallia ortam, sed ex Regia stirpe atque in urbe agroque Veronensi a Caesare multis privilegiis donatam fuisse rerum Veronensium annales demonstrant. Oppidum in Veronensi agro condidit, quod Nogarolarum nominavit (most Nogaro) a Nogarolo oppido, quod in Burgundiae partibus est, a quo ipsa familia et nomen et originem duxerat». Palermus szerint (p. 11): «in eo ipso Herminiaci loco celebre adhuc extat Nogarolum oppidum, sui ubi principes eodem et cognomine isidemque insignibus, quibus haec ipsa apud nos familia sine discrimine utuntur».

4) Ezen eddig ismeretlen olasz költemények a modenai könyvtárnak VIII. E. 21 jelű XV. századbeli hártycodexében maradtak ránk. A Nogarola család Torresani-féle genealogiájában egy Johannes fordul elő, kit 1414-ban Velenczében lefejeztek. 1408-ban városi tanácsos volt; az 1409-ből való Campione dell' Estimo-ban mint «De Nogarolis Nob. Johannes» fordul elő. Az ő lánya volt a magas műveltségéről ismeretes Nostra Nogarola. Költeményeiben nem találkozunk célzásokkal, melyekből meg lehetne határozni korát, ha csak nem lehet a következő felírásokból egyetmást következtetni: «Ad A. D. A.» «Ad A. d. Al.» «Sonetus domini Tomaxi de Cambiatoribus missiva.» «Responsiva Johannis de No(garola).» «Ad Tibaldum de Breillo (?) per Dom. Jo. de Ca. missiva» «Ad Gregorium comitem de Venec.» «Missiva Jo. de No. ad Leonardum.» «Jo. Mus. de Senenis.» stb.

5) Torresani szerint neje Cat. Manelma volt; özvegyiségre jutván protonotariussá lett; házasságából egy fia volt, kit neje atyjának nevére Belpetrusnak kereszteltek (ugyanazon adatokat olvassuk a Giuliari birtokában levő biographiában), ennek és Maria de Porto fia volt Nogarola Jeromos. A veronai városi levéltárból Gaetano Da Re úr a következő adatokat közli róla: «Nel Campione dell' Estimo 1473 è detto Leonardus miles. Abitò sempre a S. Cecilia. Mori tra il 1482, e il 1492.» Isota élete végső éveinek leírásában Marius Philelphus azt mondja róla, hogy: «Atque Leonardum Vincentia prisca recepit, Coniugis ut tutetur opes cumuletque nomisma.» — Antonio Cartolari «Famiglie già ascritte al nobile Consiglio di Verona con alcune notizie intorno parecchie case di lei a cui s'aggiungono il nome, la dichiarazione ed un elenco di varie delle pasate sue magistrature ed altre memorie risguardanti la stessa città. — Parte prima. Verona MDCCCLIV» p. 192 s k. a Campione dell'Estimo-ból 1456. és 1465-ből mint «D. Leonardus de S. Caecilia»-t, 1473-ből mint «Leonardus Miles de S. Caecilia»-t, 1482-ből mint «Leonardus de S. Caecilia»-t idézi; 1492-ből már «Belpetrus quondam Leonardi» szerepel. Arra nézve, hogy mikor lett protonotariussá, v. ö. Torresanit: «Leonardus sacrae Theologiae magister et Prothonotarius apostolicus 1445»

és az általa idézett Paiarinust: «Fuit etiam nostro tempore Leonardus Eques, facundus orator, Philosophus insignis et Diuinus Theologus, cui nostra aetas non habuit parem. Mortua quidem uxore a Sixto summo Pontifice [1471—1484] Prothonotarius Apostolicus factus est, ad dignitatem Cardinalis, si vita longior ei data fuisset, profecturus erat.» Torresani Elogiuma szerint III. Frigyes császár 1452-ben Velenczében lovaggá ütötte.

⁶⁾ Sansovino i. m. f. 152: «Conciosia che si esalta il nome di Antonia, dottissima et veneranda Signora, la quale fu moglie di Salvatico Bonacolsi nipote di Passerino Principe di Mantova l'anno 1328. Costei bella di persona, ma vie più bella d'animo et d'intelletto, quasi a gara dei più letterati dell'età sua volle profundarsi nel sapere: onde divenuta in breve tempo eccellente, cominciò il suo nome a volare per le bocche di dotti et ad esser tenuta da loro in pregio: con tanta sua gloria, ch'ella fu riputata ornamento non solo di Verona, ma di Mantova ancora.» A Torresaninál olvasható családfa szerint «Antonia uxor Seluaggi Bonacorsi» Gufredus másképpen Siginfredus Nogarola kilencz gyermeke közt a legfiatalabbik volt. — V. ö. még Palermust p. 17: «En longe prospicienda primum est cultissima illa foemina Antonia, Jufredi magnanimi viri filia, quae morum elegantia, pudicitia et humanioribus literis mirum in modum exornata dignam se praestitit, ut Salvatico Bonaconsae (így) nepoti tunc Mantuae principis nuptui traderetur.»

⁷⁾ Sansovinónak Angelára vonatkozó adatai mind Philippus Bergomensiből vannak merítve.

⁸⁾ Torresani szerint Antonius Nogarolának nejétől Bartholomaea de Castro novo-tól következő gyermekei voltak: Angela (uxor Antonii de Arco 1396) Elisabeth, Anna (uxor... de Castrobarco), Catherina, Lucia, Leonardus (neje Blanca Boromaea Patavina) Joannes Miles (1414. obiit Venetiis decolatus). — Elisabethről majd későbbben lesz szó. Ezen Lucia azonban nem az a kiről Canonici di Ferrarának «*Prospetto delle donne illustri*» czimű munkájában a következőket olvassuk (e körvvet csak a Giuliarinál lévő jegyzetekben közölt kivonatokból ismerem): «Nogarola, Lucia, di Verona. Della stessa famiglia Nogarola, dalla quale sortirono tante chiarissime donne, fu egregia non solo e distintissima in ogni maniera di femminili lavori, ma versata nell'amena letteratura. Pubblicò alcune pregevoli composizioni, che forse non sono giunte fino a noi. Notizia privata del Cav. Gio. Batt. Vermiglioli.» Isota, Zenevera, Antonia, Angela, Laura és Julia elogiumán kívül a Luciáé is megvan ily czimű munkában: «Ritratti di alcune donne Veronesi che si distinsero a si distinguono negli studi e bell'arti con aggiunta di varie poesie dell'Abate Luigi Federici. Verona 1826.» A Boccardo szerkesztette «*Nuova Enciclopedia Italiana*» (6-ik kiadás, XV. 1883, Turin) a következőket írja róla: «Lucia, che visse nel secolo XVI, riuscì eccellente nei lavori dell'ago; e non paga di questa gloria, come narra Agostino della Chiesa nel suo Teatro delle donne letterate, si applicò allo studio

delle lettere e divenuta dottissima pubblicò alcune pregevoli composizioni.» — Vajjon nem-e azonos Lucia Alegri-vel, Carolus Nogarola ne-jével, a ki Isota testvérének, Lajosnak unokája volt és unokatestvére Nogarola Ferencz által Castel d' Azzanoban megöletett? — Torresani szerint a fentebb említett Joannes Miles egyetlen gyermeke volt «Nostra uxor Ant. Martinenghi». Kétségkívül tévesen helyezi tehát Palermus (p. 17.) Antonia és Angela közé, azt mondván róla, hogy: «Succedit (Antoniának) foeminarum princeps, Nostra, Nostra (inquam) nomine, rerum dignitati potius quam nominis innixa: haec ita in literarum studiis profecit, ut quam huic praeponas aliam non facile invenias.» Ugyanaz a líba Sansovinónál (i. m. f. 152.): «Et non molto dopo [Antonina után] visse Nostra chiarissima nelle dottrine, maritata nella famiglia Martinenga di Brescia.» Antonio Martinenghi jeles vezér életéről (a XV-ik század első feléből) l. Sansonivo i. m. f. 301.

⁹⁾ Voigt I. p. 505. s. k., II. p. 18. s. k.

¹⁰⁾ Hogy Angela életének egy részét Vicenzában töltötte, kitünik Carrara Jakabhoz intézett költeményéből, melyben többek közt elmondja, hogyan örül Vicenza Carrara Jakab trónraléptének. A Nogarolák egy része előbb is utóbb is Vicenzában lakott. Angela atyjának és így magának Angelának is állandó lakó helye azonban kétségkívül Verona volt, úgy mint öcsésé Leonardusé is.

¹¹⁾ Hogy Blanca a paduai Borromeók családjából való volt, a többi írón kívül Torresani is mondja a Nogarola család genealogiájában. Ellenben Isota, Angela, Laurának stb. töredékes kézirati életrajzában mely e század elejéről valónak látszik és melyet gróf Giuliani szivességéből ismerek, a következőket olvassuk: «L'antico Ms. che conservo appresso di me intitolato Nobilium de Nogarolis Genealogica descriptio, assicura essere Milanese questa Borromea. Questa asserzione pare fon data, perchè in seguito si legge, che Leonardo avea molti negozii in Milano ed essergli stata conferita in dono da Galeazzo Visconti la Giurisdizione del vicariato di Colognola; quindi è presumibile che legato dagli affari della Città di Milano abbia conosciuta e poi sposata Bianca, mentre nella sua vita non si scorge che mai abbia veduta Padova, nè relazione di sorta abbia colà incontrate. Nessuna prova offre, chi dice Bianca Padovana.» Ezen kézirati genealogiáról szerzőnk egy másik helyen így nyilatkozik: «Questo libro fu compilato da Anonimo Autore, che ricoverato della famiglia Nogarola e fattosi creatura d'uno personaggio di quella famiglia pensò di mostrarsi a lui grato coll'espore i fatti illustri di quel sangue mediante un diligente raccolta ed una piena di cognizione ottenute dagli Archivi particolari di quella e di altre prosapie. E per convalidare legalmente tutto quello che asserisce, produsse innanzi al Notaio Giovanni Matteo Ventretti i documenti comprovanti la verità dei fatti. Nelle ultime pagine avvi l'attestazione del Notajo in data 14 Agosto 1724 e sotto avvi la vidimazione del Pretore e viceprefetto di Verona Gerolamo Polani [?].» Hogy milyen

alapos ezen genealogia, legjobban mutatja azon tény, hogy szerinte Isota 1378-ban született és 1466-ban 88 éves korában halt meg!

¹²⁾ Gaetano Da Re úr a következő adatokat közli róla: «Consigliere della Città 1434, Oratore per la Città a Venezia 1451, Elettore della S. Casa di Pietà 1464, Oratore a Venezia in occasione della elezione del Doge Agostino Barbarigo 1486 (v. Verza). Nel 1433 stava a S. Cecilia con fratelli e madre. Così pure nel 1447 con fratelli, madre e moglie. Nel 1456 stava nella stessa contrada con la moglie. Mori tra il 1486 e il 1492 (Campione dell' Estimo).» Cartolari (Famiglie già ascritte al nobile consiglio di Verona. 1854. p. 192. s k.) 1443-ból említ nejét legelőször és tudjuk Damianus Burgusnak Isotához intézett leveleiből, hogy Antal 1438-ben Velenczében «clavo Cupidinis fixus» tartózkodott. Cartolari szerint: «1433 Nob. Miles D. Antonius cum fratribus et matre de S. Caecilia. — 1443 Spectabilis Miles D. Antonius cum fratribus uxore et matre de S. Caecilia.» Az 1465-73- és 85-ből való Campione dell' Estimo-ban neje nincsen említve, akkor talán nem élt többé. Torresani Elogiuma szerint Zsigmond császár 1433. szept. 30-án Peschierában lovaggá ütötte. Ugyancsak Torresani genealogiája szerint első neje Leonora de S. Bonifacio, második neje Contessa de S. Georgio sen S. Sebastiano volt. Gyermekei: Camilla (Antonius Uberti neje), Hieronymus (neje Christina Micheli), Comitissa (Bartholomaeus Mapheus neje, később clarissa-apácz), Teodosia («1. uxor Baccarini de Canossa 2do Julii de Sancto Bonifacio, fuit quoque Jo. Madii»).

¹³⁾ Gaetano Da Re úr szerint: «Fu Consigliere della Città nel 1455, Oratore in occasione dell' elezione dei dogi: Pasquale Malipiero 1457, Cristoforo Moro 1462, Nicolò Marcello 1473. Fu oratore al Vescovo di Verona Lorenzo Zane 1471, a Venezia per cause della Città 1476, 1477, 1483. Elettore della S. Casa di Pietà 1469 (v. Verza). Nel 1456 stava a S. Cecilia con la madre e sorella, nel 1465 con la moglie a S. Michele a Porta, dove abitò sinò alla morte avvenuta tra il 1483 e il 1492 (Campione dell' Estimo).» Torresani Elogiuma szerint III. Frigyes császár 1452-ben Velenczében lovaggá ütötte. Torresani következő gyermekeit említi: *Raimundus* (első neje Angela Antonii de Veritate, második neje nék nevét nem ismerjük; «un Raimondo fu Consigliere della Città nel 1492. Trovo un Raimondo q. Antonii nel Campione dell' Estimo del detto anno. Non so se qui abbia errato il Torresani, o se fossero due Raimondi» *Da Re*), *Vincentius* (neje Bernardina Danesii de Buris), *Alexander*, *Carolus* (neje Zenevera de Medicis Francisci), *Zenevera* (Scipio Benzoni de Crema neje), *Isota* (Lucas Brombati de Bergamo neje), *Cassandra* (Augustinus Provoli de Justis neje), *Galeottus* lovag (neje Francesca Nichesola Gulielmi, «fu consigliere della Città nel 1490, Provveditore al Lanificio nello stesso anno, oratore a Venezia nel 1491, Elettore della S. Casa di Pietà nel 1495, Governatore del Monte di Pietà nel 1496, 1498 (Verza) ecc.» *Da Re* úr szerint) *Julia* clarissa-apácz, (monaca S. Clarae), *Alba* (Galeatius Trissino de Vicentia neje), *Blanca* (először

Galeatius de Canossa, azután Ant. Maria Campeggi, harmadízben Vigilius Porta neje), *Bartholomaea* (Hier. de S. Sebastiano Jakab fiának neje).

¹⁴⁾ «Advocarius Donatus in Domini Coronae spineae agone ad Juliam Nogarolan» XVI-ik századbeli kézirat a bresciai városi könyvtárban. Pier Donato Avvogarioról v. ö. Maffei, *Verona Illustrata* II. 132. — Sansovino (i. m. f. 153) a következőképpen nyilatkozik Juliáról: «Giulia, con molti ornamenti di Filosofia et di Scrittura sacra, de quali prevalendosi a beneficio dell' anima sua, si rendè monaca in S. Chiara: dove finì il corso della vita così santamente, che fu tenuta et è chiamata Beata.» Palermus pedig (Oratio in funere Ludovici Nogarolae Comitis. *Habita Veronae* M. D. LIX. p. 18.): «Sed quid ego vetustiora consector! cum aetate nostra una extiterit Julia Nogarola, istius quem lugemus comitis amita, in qua omne mulierum Nogarolarum decus eluxit? non ob id tantum, quod perpetuam virginitatem inter vestales sit professa, quod fuit Nogarolis mulieribus usitatissimum; sed quod Philosophiae et Theologiae studio delectata doctissimis suae familiae viris se simillimam reddidit.»

¹⁵⁾ Torresaninál: «Isabella uxor Francisci Fracastori et Jo. de Musto de Veneciis.»

¹⁶⁾ Torresaninál: «Laura ux. in primo Christoph. Peregrini, 2° Nicolai Trono.» A Giulari birtokában levő idézett kézirati biographia szerint első férje «Cristoforo Pellegrini della illustre famiglia Veronese» volt «il qual morto fu menata a moglie da Niccolò Tron Doge di Venezia . . . Dirò di Laura, che la sua pietà verso i poveri suonava in ogni labbro gl'infermi trovavano il maggior loro ristoro nelle frequenti visite, che a loro regalava; era pronta ai loro bisogni, ed era giorno per lei beato quello, che il loro miglioramento indicava rendendosi soddisfatto il nobile di Lei cuore, che a tante fatiche, cure e spese la consigliava a prò dei miseri. Divenuta poscia nel 1458 moglie di Nicolò Tron Doge di Venezia non cangiò punto costumi e pratiche, nè la vanità resela orgogliosa, poichè senza mancare ai doveri che tale alta dignità circondano, di molto si compiaceva, che tempo le rimanesse per adempire i moti del suo cuore al bene pubblico degli indigenti ed oppressi piissimamente rivolti.» Tomasini (Elogia . . Patavii 1644 p. 343) csak azt mondja Lauráról, hogy: «Sororibus lisee merito accensetur Laura, Nicolai Troni patricii Veneti uxor, ad aemulationem domesticam religione et pietate in egenos clarissima. De iis venuste Carolus Pintus:

Genevra Aglaia est, Laura est bene compta Talia,
Virginea Euphrosyne est altera Isota coma.»

Érdekesebb a mit Sansovino mond róla (i. m. f. 153.): «Laura sorella di Ginevra et moglie di Nicolò Trono nobilissimo gentiluomo vinitiano, perciocchè di vivacissimo spirito aspirava con assiduo studio a sopravanzar la gloria delle sorelle, come colei che riputava per vero ornamento dell' animo nostro le bellissime lettere, quando da quelle se ne trahe quel vero frutto, che ne conduce con sicurezza al nostro ultimo

fine. Onde accompagnando la dolcezza dello scrivere col profitto della sacra scrittura eccitava se medesimo ad honorate et christiane opere. Conciosia che oltre alla dottrina, dicono che hebbe grandemente a cuore l'opere di misericordia, et visitando spesso gli infermi et porgendo sovegno a poveri non lasciò mai cosa a dietro che s'appartenesse a religiosa e pia gentildonna.» Niccolò Trono 1471-től 1473-ig volt doge, 1473-ban meghalt.

¹⁷⁾ A *Zenevera* és *Iso'ta* írásmódot (Zenebra, Ginebra, Isotta, Ysota, stb. helyett) Zeneverának és Damianus Burgusnak sajátkezű leveleiből vettem. — Hogy Zenevera idősebb volt Isotánál, nem csak Torresani bizonyítja, ki Isota előtt említi Zeneverát a Nogarolák családfájában, hanem azon körülmény is, hogy a nővérekhez közösen intézett levelekben valamint Nicolaus Luscusnak nekik ajánlott ecolgájában mindig a Zenevera nevét olvassuk első helyen. — A mi Isota születésének és halálának évét illeti, v. ö. Philippus Bergomensisnek «De claris scelectisque mulieribus» című könyvének Isotáról szóló fejezetét: «Isota . . . anno a natali Christiano millesimo quadringentesimo sexagesimo sexto apud Veronam urbem suam . . . extincta est . . . Nata igitur octo et triginta annos summa mansuetudine summaque gratia in omni parte vite claruit et non tantum his quibus erat coram nota, sed etiam illis quibus nunquam fuisset visa, tantum valuit tantumque potuit fama et nomen optimarum virtutum in hac virgine. Atque tandem hunc consumatissime vite finem nacta est Isotha virgo eruditissima omni prope laude etiam cumulatissima.» E szerint 1466-ban harmincznyolcz éves korában halt volna meg, és 1434. táján, mikor Hermolaus Barbarusnak protonotariussá való kinevezéséhez gratulált, hat éves lett volna! Hogy ez lehetetlen, már rég belátták a tudósok; Maffei tévedését (sajtóhibáját) is (Verona III. II. III p. 96), a ki szerint 1446-ban halt meg Isota (ezt mondja Giuliani is Lett. Veron. p. 6), észrevette Agostini (Scritt. Viniz. I. p. 60). Isota csonka biographiája (Giuliani gyűjteményében) a már többször említett «*hiteles*» családfa alapján az 1378-ik évbe helyezi születését. E szerint az Isotánál idősebb Zenevera 1438-ban, mikor férjhez ment, körülbelül hatvan éves lett volna és Damianus 1439-ben ugyancsak a hatvan éves Isotának tett volna szemrehányást azért, hogy a velencei fiatal urakkal enyeleg! Eldönti a vitás kérdést bizonyos Jacobus veronai írónak barátjához Ludovicushoz intézett levele, mely abból az időből való, mikor a nővéreknek már számos levele forgott közkézen, és Zenevera még hajadon volt, tehát 1436—38-ból. E levélben olvassuk, hogy «*quamquam nondum suae vitae quatuor lustra compleverunt, non dubitem eas inter aetate grandiores homines et eloquentiae vi pollentes annumerare*». Akkor tehát a nővérek közelebb voltak a húsz esztendőhöz mint a tizenötléhez (ellenkező esetben alighanem azt írta volna a levélíró, hogy alig vannak túl életük harmadik lustrumán). Ha pl. Isota 1436-ban tizennyolcz éves volt, úgy 1418-ban született és 1466-ban nem harmincznyolcz éves korában, mint Philippus Bergomensis írja, hanem negyvennyolcz éves korában

halt meg. Philippus Bergomensisnél tehát «octo et triginta» alighanem tollhiba «octo et quadraginta» helyett. — Megközelítette a helyes datumot Isota biographusa a «Nouvelle Biographie Universelle»-ben (Paris, Didot, 1853), ki születését 1420. tájára, halálát 1466-ba helyezi.

¹⁸⁾ Antonio Cartolari (Famiglie già ascritte al nobile Consiglio di Verona. 1854. p. 192.) szerint a városi Campioni dell' Estimo-kban a következő évekből fordul elő: «1409 De Nogarolis Nob. Joannes et Leonardus q. Antonii de S. Caecilia. — 1418 Nob. vir Leonardus q. D. Antonii de S. Caecilia. — 1425 Leonardus q. D. Antonii de S. Caecilia.» De már 1433-ban fia Antal a ház feje: «1433 Nob. Miles D. Antonius cum fratribus et matre de S. Caecilia.» E szerint Leonardus Nogarola 1425. és 1433. közt halt meg.

¹⁹⁾ Ezen beszédnek egy kézírata a múlt évben az Ashburnham-féle kéziratgyűjtemény egy részével visszakerült Olaszországba; v. ö. Relazione alla camera dei deputati e disegno di legge per l'acquisto di codici appartenenti alla biblioteca Ashburnham descritti nell' annesso catalogo. Roma 1884, p. 16. no. 112: «*Leonardus de Nogarolis*. de rerum quidditatibus, de immortalitate anime, et *Oratio ad Vicentinos pro Omnibono*. Cod. cart. in folio del XV. secolo. Autografo.»

²⁰⁾ «Oratio funebris pro clarissima domina Elisabetha de Nogarolis uxore clarissimi equestris ordinis viri domini Jacobi de Thiems edita ab Omnibono Leonicensi» a 3330-ik számú bécsi codexben maradt ránk. Innen már Andres idézte a Capilupi család kéziratainak jegyzékében (Catalogo de' Codici manoscritti della Famiglia Capilupi di Mantova illustrato dall' abate Don Giovanni Andres. Mantova 1797). Feltűnő, hogy Omnibonus újabb biographusai, Francesco Spagnolo (Elogio di Ognibene Leonicensi, Vicentiae 1868) és Remigio Sabbadini (Lettere inedite di Ognibene da Lonigo con una breve biografia. Lonigo 1880) Omnibonus ezen beszédét nem ismerték, valamint egy másik beszédét sem, mely ugyanazon kéziratban maradt ránk (f. 292a—296a); czíme: «Clarissimi atque eloquentissimi viri Omniboni Leonicensis oratio ad illustrem principem Mantuanum eiusque populum habita de laudibus Sancti Bernardini quo tempore eius coronatio publicae (így) declarata est.» Hogy Nogarola Erzsébet Vicenzában lakott, kitűnik Omnibonus beszédének szövegéből. A Nogarola családnak Torresaninál olvasható családfája Elisabethet (férje nincs megnevezve) Antonius Nogarola lányának, Leonardus és Angela Nogarola nővérének mondja.

²¹⁾ Cod. lat. Vindob. 3330 fol. 186a—187b: Oratio Martini Veronensis nuptialis foeliciter incipit.

²²⁾ V. ö. Remigio Sabbadini, Guarino Veronese e il suo epistolario edito e inedito. Salerno, 1885 p. 15. nr. 35: Martino Veronese a Guarino — Binus hoc tempore litteras tua ab humanitate — Venetiis, XII. Kal. Nov. (Cod. Vatic. 5126, fol. 144). — p. 48. nr. 525: A Martino — Tuae ex Bononia litterae mirari videntur — Veronae, XVIII. Aug. [1427] — (Cod. Est. 57, nr. 128. Vatic. Palat. 492, f. 203).

²³⁾ Hermolaus Barbarust nagybátyjának Franciscus Barbarusnak 1434. július 15-ikén Vicenza városa közönségéhez intézett levelében találjuk legelőször protonotariusnak czímezve (Sabbadini szerint, Centotrenta lettere inedite di Fr. B. p. 20.); Voigt (II. p. 38.) hibás adata szerint 1437-ben lett protonotariussá). Nem merem ugyan állítani, hogy Isota levele mindjárt Hermolausnak protonotariussá való kinevezése után kelt, de valószínűvé teszük ezen gyanítást levelének következő szavai, melyekkel Hermolaus encomiumát rekeszti be: «Quibus artibus factum est, ut et Deo carus et hominibus admirandus existas. Summus enim pontifex te aetate admodum iuvenili virtutum tuarum praemio sacro Protonotariorum collegio annumeratum esse voluit. O insignem nostri temporis gloriam! O peculiare civitatis Venetiarum decus! O rara avis in terris nigroque simillima cygno!»

²⁴⁾ «Vereor ne hoc idem mihi obiciatur, pater Reverendissime, quae cum haec humanitatis studia summotenus ore nondum attigi, in lucem venire audeam et scripta mea vel potius ineptias censoribus examinandas exponere non dubitem».

²⁵⁾ Gaetano Da Re úr a veronai okmányokból a következőket írja nekem róla: «Il Torresani (Elogiorum historicorum Nobilium Veronae Propaginum ab Antonio Turresano Veronense conscriptorum Sectio secunda . . . 1656», czímű kéziratban, p. 40. s k., mely a veronai városi könyvtárban őriztetik) parlando della famiglia Bevilacqua de Lazisio ricorda un Antonio Cubiculario di Enrico II. nel 1014. Dicesi che questi abbia fabbricato il castello Loncis nella Vindelicia, da cui vuolsi che la famiglia abbia preso il nome di Loncisia cambiato poi in Lazisia. Ricordasi pure un Pace prefetto di Cavalleria di Federico Barbarossa e insieme con un Antonio Nogarola Rettore di Trento per la Repubblica Veronese; Aldrighetto e Parenzo che cospirarono contro Mastino della Scala nel 1277. La famiglia si chiamò anche Boninventi. — Nei Campioni dell'Estimo 1409, 1418, 1425, 1433 trovo dei Bevilacqua de Lazisio nella contrada di S. Salvar. — Quanto al nostro Giorgio non mi venne fatto di trovare di chi fosse figlio, ne in quale parentela fosse coi principali membri della famiglia che trovo ricordati. Trovo solo (v. Gius. Antonio Verza: Veronensium Civium nomina quae in comitiis Mag. Consilii ac in officiis Magnificae Civitatis reperiuntur; Vol. I. 18 sqq., kézirat a veronai városi levéltárban), che un Giorgio fu Consigliere della Città nel 1437. Appartenne alla Curia del Podestà dal 1439 al 1441. Nel 1443 fu Vicario della Casa dei Mercanti, che era una delle più onorevoli cariche cittadine. Dal 1447 al 1450 e nel 1453 fu ancora della Curia del Podestà. Podestà di Legnago nel 1466. Un Girolamo di Giorgio era Consigliere nel 1494. — Altri Bevilacqua de Lazisio che ebbero onorevoli cariche furono: Michaele Consigliere della Città nel 1408, Vicario della casa dei Mercanti nel 1427, Provveditore di Comun nel 1423. — Boninvento Consigliere nel 1410. — Antonio Consigliere nel 1437. — Bartolomeo Consigliere nel 1445, Provveditore al Lanificio nel

1454, 1458, 1461 etc. — Giacomo Consigliere nel 1448. — Luigi Consigliere nel 1448. — Luigi Consigliere nel 1454, Vicario di Soave 1455 ecc. — Francesco Consigliere nel 1461, Vicario di Garda 1469. — Daniele Consigliere nel 1475 ecc.» — Georgius Bevilacqua-ról v. ö. még Rosminit (Vita e disciplina di Guarino Veronese. Brescia. 1806. III. p. 72—76). Guarinus kiadatlan levelezéséből kitűnik, hogy 1420-tól 1423-ig Guarino tanítványa volt (Sabbadini úr szíves közlése).

²⁶⁾ Rosmini (Vita di Guarino. Brescia. 1806. III. p. 72—75) idézi Giorgio Bevilacqua Lazisenak a szövegben említett történeti művét: «la sua *Storia della Guerra Gallica* indirizzata a Marco Donato, che inedita conservarsi nella libreria Veronese Muselli. Essa è divisa in tre libri, ne' quali si describe la guerra de' Veneziani con Filippo Maria Visconti Duca di Milano in compagnia del Marchese di Mantova, cominciata l'anno 1438.» Bevilacqua e háborúnak szenttanúja volt, leírását Franciscus Barbarus, mint levelezéséből értesülünk, nagyon türelmetlenül várta. Az Ashburnham-féle kéziratgyűjteménynek azon részében, melyet 1884-ben az olasz kormány 585000 líráért megvett, megvolt a következő kézirat is: «*Georgii Bevilacqua de Lacisio Historia de Bello Gallico*. Cod. cart. del XV. secolo. Importante, ma incompleto.» (v. ö. Relazione alla Camera dei deputati e disegno di legge per l'acquisto di codici appartenenti alla biblioteca Ashburnham descritti nell' annesso catalogo. Roma 1884. p. 21. nr. 224). Megvan a veronai káptalani könyvtárban is a 286-ik számú kéziratban.

²⁷⁾ «Memini dum vos visendi gratia cum Lavagnolo meo venissem et vos inter studia et lacteos Ciceronis libellos tamquam Caliopae consocias reperissem, vobis me pollicitum litteras frequentaturum.» Hibásan adja e passus értelmét Rosmini III. p. 73: «Tanta stima concepì per esse in quel punto, che cercò ed ottenne la permissione nel tempo di sua lontananza di mantener con esso loro un regolato carteggio.»

²⁸⁾ Isota egyik datum 'nélküli levelében rokonától Antonius Borromeótól ötven aranyat kér, hogy Livius decasainak egy szép példányát megvehesse. E levél egész hangja valószínűvé teszi, hogy Isotának velencei tartózkodása előtt iratott (1438-tól 1441-ig Velenczében lakott Antonius Borromeo házában). Vajjon nem Bevilacqua Györgynek decasait akarta-e Isota amaz ötven aranyon megvenni?

²⁹⁾ E levelek nem maradtak ránk.

³⁰⁾ V. ö. még Maffei (Verona illustrata III. p. 98): «Lunghe epistole di quest' Autore si hanno nel codice Saibante 718.»

³¹⁾ Ha ugyan tőle való. Quirini (Diatr. prael. p. 371) hasonnevű fia művének mondja.

³²⁾ V. ö. Sismondi, Histoire des républiques italiennes du moyen âge. X p. 38 s k.

³³⁾ Kiadta Sabbadini a Geiger Lajos szerkesztette «Vierteljahrschrift für Kultur und Renaissance» (Lipsee 1885.) első füzetében p. 112—114.

³⁴⁾ Guarinusnak ezen levele még kiadatlan.

³⁵⁾ Róla ezeket írja nekem Gaetano Da Re úr: «La famiglia Cendrata ci venne forse da Padova (Torresani op. cit. sect. I. 88). Nicolò Cendrata q. Veronesio della contrada Falsurgo (ora SS. Apostoli) è ricordato in un istromento 7 Maggio 1389 (Arch. Guarini Gualenzo). Appartenne al Consiglio della Città nel 1405 (Arch. del Comune, Atti de Consigli). Fu questi il padre di Taddea Cendrata moglie del grande umanista Guarino Veronese. Il notaio Battista di Bartolomeo della contrada Chiavica era in corrispondenza con Guarino. Nel 1433 stava nella detta contrada insieme con un fratello (Campione dell' Estimo). Forse è il Gio. Battista che troviamo Consigliere della Città nel 1424 e Provveditore di Comun nel 1424 e 1429. Era morto nel 1456. In fatti il Campione dell' Estimo di quell' anno registra nella contrada Chiavica: Ludovicus Cendrata qd. Baptistae. Lodovico (il corrispondente di Isotta Nogarola) fu dunque figlio di Battista. Era nipote (credo per parte di donne) di Damiano Borgo. Nella sua lunga vita sostenne molte e onorevoli cariche cittadine. Fu Consigliere della Città nel 1452, Provveditore di Comun nel 1456, 61, 71, 76, 81, 84, 90; oratore a Venezia nel 1491, Sindaco per sindacare Vicari e Giudici dei dugali nel 1472, Provveditore al Lanificio nel 1488, fu 18 volte della Curia del Podestà dal 1467 al 1497 ecc. (Verza, op. cit. II. 46 sqq.) Era notaio come si vede nel Campione dell' Estimo 1465. — Un Bartolomeo Cendrata fu Consigliere della Città nel 1473, della Curia del Podestà 1485 ecc.» 1440-ben még Ferrarában élt Guarinusnál, innen ír levelet nagybátyjához Damianus Burgushoz (Ex Ferraria IIII. Non. Januarias 1440), hogy fia halála fölött vigasztalja. 1441-ben már Veronában volt; azon évben halt meg atyja, mely vesztesség felett Hieronymus Guarinus egy Ferrarából 1441. oct. elsején kelt levelében vigasztalta (Sabbadini úr szíves közlése). — Sajátos Panfilo Sasso költeményei (Brixie 1499) 15-ik elegiájának következő czime: «Deplorat imaturum funus Ludovici Cendrate». Egy emberről ki talán elérte a nyolczvanadik évet és a kinek — mint maga mondja egyik feljegyzésében — egy nőtől harminczkét gyermeke volt, csak nem lehet mondani, hogy korán hunyt el! Annyit mindenesetre megtudunk az idézett költeményből, hogy 1499-ben már nem élt Cendrata. Meg-egyezik ezzel azon tény, hogy «nell' anno 1500 fu diviso l'estimo dei figli Battista e Girolamo (Campione dell' Estimo)» (Gaetano Da Re úr szíves közlése).

³⁶⁾ «Reliquum esset nunc, clarissimae virgines, de nuptiis novellis vobis gratulari, quod tamen in praesentia omittam, tum quod in carmine meo perstrinxì, tum vero ne delicatissimas aures vestras nimia loquacitate obtundam». Minthogy nem hihető, hogy Tobias Burgus Isotának és Zeneverának valamely nővérük esküvőjéhez gratulált volna versben és prózában, más részről pedig tudjuk, hogy Zenevera 1437. végén és még később is hajadon volt, 1440. nov. végén pedig már fecsegni tudó lánykája volt, valószínű, hogy Burgus a «*novellae nuptiae*» mellett

eléggé szokatlanul Zenevera *közélgő* lakodalmára gondolt; mert hogy Zenevera akkor, mikor e levél kelt, még lány volt, bizonyítja a «clarissimae virgines» megszólítás. — Ha pontosabban meg akarjuk határozni Tobias Burgus levelének keltét, nem szabad szem elől téveszteniünk, hogy Guarinusnak a nővérekre vonatkozó oly hízelgő nyilatkozatait már ismerte (kár hogy nem tudjuk, vajjon csak Foscari Jakabhoz és Estei Leonellohoz intézett leveleiből, vagy pedig Isotához intézett leveléből ismerte) és hogy eddigi lakóhelyét elhagyni készült («vos oratas velim, ut ad me quidquam scribere ne dedignemini, ut dum in peregrinas terras proficiscar, admirandae doctrinae vestrae testimonium valeam perhibere» írja levelének végén). Ezen eddigi lakóhelye alighanem Ferrara volt, és itt hallgathatta még csak nem rég Guarinust, a mint azt abból következtethetjük, hogy Guarinust «praeceptor»-ának, magát pedig nagy szerényen az irodalomban kezdőnek mondja. Ferrarából, úgy látszik, először is Velenczébe utazott; barátja Nicolaus Venerius Velenczéből jún. 8-ikán azt írja a nővéreknek, hogy «Tobias Burgus . . cum diebus elapsis apud nos moraretur . . multa . . de prudentia, honestate, modestia, summa cum laude narravit.» Tobias Burgus Zenevera eljegyzésére vonatkozó levelét tehát az 1437-ik év vége után és az 1438-ik év jún. 8-ika előtt írta. Zenevera június havában talán már férjnél is volt. Venerius ugyan még a szokásos módon «Zeneverae et Isotae de Nogarolis» czímezi levelét, de mintha sejtette volna, hogy a levél kézbesítésénél Zenevera nem viseli többé lánynevét, a levélnek sem czímében sem szövegében nem használja a «clarissimae virgines»-féle megszólítást. A Nogarola család legkésőbb 1438. aug. 20-án már Velenczében volt, hogy pedig Zenevera nem volt velük, abból következtethető, hogy neve soha sem fordul elő azok között, kiket Damianus Burgus Isotához intézett leveleiben tiszteltet.

³⁷⁾ Gaetano Da Re ír a következőket írja nekem róla: «Nel Campione dell' Estimo 1443 nella contrada S. Cecilia si trovano registrati, Tomasius et Thobias fratres de Burgo cum uxore ssti [suprascripti?] Tobie. — Tobia il 6 Dicembre 1433 fu nominato dal Consiglio di Verona Guidice de' dugali (Arch. del Com. Atti dei Consigli D 191). I Giudici dei dugali soprantendevano alle acque e strade. — Nel Campione dell' Estimo 1433 nella sudd. Contrada è registrato: Baptista draperius de burgo q. Tobiosi, che probabilmente apparteneva alla stessa famiglia.»

³⁸⁾ V. ö. Isota feleletének végét: «Plurimum salutem Andreae fratri tuo agnatoque meo nunties velim.»

³⁹⁾ Tiraboschinál (XVI. 44) azt olvassuk Ransanus Péterről, ki 1428-ban született Palermoban, hogy «dopo aver appresi i primi elementi da Antonio Cassarino (*igy*) professor celebre in quella città recossi ancor giovinetto insieme con Teodoro Gaza» stb.

⁴⁰⁾ Akkor nevezték ki Condulmerio bíbornokot veronai püspökké. A kinevezés pontos dátumát nem ismerjük, Gamsnál is hiába keressük (Series Episcoporum). Az 1439-ik évet Isota Velenczében töltötte. Való-

színiüleg innen is írta levelét, bár abból, hogy Isota levelében *«haec urbs»*-nak mondja Veronát, talán azt következtethetné valaki, hogy Veronából írta.

⁴¹⁾ Barbus első levele *Venetis V Idus Decembris*, második levele *Ex Venetiis VIII. Kal. Februarii* kelt. Isota az első levélre már Velenczéből felelt, hol az 1438-ik év közepétől 1441. elejéig tartózkodott.

⁴²⁾ Isota 1438. márczius 29-én még Veronából ír Cesarini bíbornoknak, ugyanazon év augusztus 20-ikán pedig Damianus Burgus már Velenczébe ír Isotának. Mikor ütött ki Veronában a pestis, nem bírtam pontosan meghatározni, de valószínűnek kell tartanom, hogy július vége felé vagy augusztus elején; a Veronához közel Bresciában is augusztus havában ütött ki; v. ö. Sismondi, *Histoire des républiques italiennes du moyen âge* IX. p. 108: «La peste s'étoit manifestée dans la ville (Bresciában) dès le mois d'août; plusieurs citoyens avoient pris la fuite à l'approche de ce fléau». Ugyanott olvasható a Velenceze és Milano között változó szerencsével folytatott háborúnak részletes leírása is; Verona 1439. november havában több ízben a harc színhelye volt (Sismondi IX. p. 125) és a velenceiek hadvezére Sforza Ferencz az 1440-ik esztendő vége felé Veronába vonult téli szállásra (u. o. p. 153).

⁴³⁾ V. ö. a következő passust Foscarini Lajosnak egy leveléből, melyet 1453. szept. 8-ikán Franciscus Barbarushoz intézett (Barbarus leveleinek Quirini-féle kiadása p. 267): «Igitur Deo duce et praesente Petro Brunoreo et novissimis praesidiis in bello superiores et in pace... gloriosi erimus». Ehhez Quirini (Diatr. p. 492) a következő megjegyzést csatolja: *Petrum Brunorium laudatum reperio praeter Brixianas Historias in epistola eiusdem Foscareni ad Nicolaum Canalem, qua conqueritur bellum minime gestum fuisse extra Brixianos fines ex ipsius Brunorii consilio, de quo ita loquitur: «Petrus Brunorius, qui summa indignatione suae vindicandae iniuriae commovetur, paucos admodum milites exposcebat. Petiisset loca comiti gratissima. Cupit ad priorem famam universam per Italiam vagatissimam et altius fastigium ex quo detractus est redire. Maximum est in huius hominis virtute praesidium.»* Inclytus hic et generosissimus Brixianus, inclytae Gambarae familiae, coniugem habuit Zenebriam Nogarolam stb. — V. ö. még Sismondi, *Histoire des républiques italiennes du moyen âge* IX. p. 147: (1440-ből) «Les Venitiens d'accord avec lui avoient fait transporter de nouvelles galères sur le lac de Garda sous les ordres du providéiteur Contarini et Sforza avoit envoyé sur cette petite flotte Pierre Brunoro, un de ses meilleurs lieutenans. Contarini battit le 10 avril la flotte milanoise qui lui était opposée.»

⁴⁴⁾ Azt mondja róla legalább Philippus Bergomensis. Hogy 1457-ben még élt, kitűnik anyja végrendeletéből.

⁴⁵⁾ A légből vannak kapva a Boccardo szerkesztette «Nuova Enciclopedia Italiana»-nak (6-ik kiadás XV. 1883. Turin) következő adatai: «Ginevra Nogarola fu moglie del conte Brunoro da Gambarà ed orò con

tanta grazia e veemenza, che i suoi contemporanei la annoverarono fra i più eccellenti dicitóri del suo tempo. Ella scrisse alcune epistole intorno alla vita cristiana e le diresse al Pontefice Pio II. che in esse ammirò la profonda dottrina ed eloquenza dell' autrice. Il Sansovino ed il Maffei molto la encomiarono.»

⁴⁶⁾ Tiraboschi nővérét Violantet is felsorolja a korabeli tudós nők közt (XXIV., 203).

⁴⁷⁾ Gróf Apponyi Sándor úr Ö Méltóságának szives értesítése szerint a descendencia így áll: Zenevera Nogarola és Brunoro Gambara harmadik fia Gianfrancesco Gambara (a kiról Philippus Bergomensis azt mondja, hogy: in armis satis exercitatus, validus et summi consilii vir), ennek neje Pia Alda da Carpi, lányuk Veronica Gambara, ennek férje pedig Ghiberto X. di Corregio.»

⁴⁸⁾ Gaetano Da Re úr a következő adatokat közli velem róla: «La famiglia Borgo era originaria di Cremona. Damiano qđ. Scipione da Borgo e ricordato in un istromento 13. Genn. 1390 citato da Antonio Torresani («Elogiorum historicorum Nobilium Veronae Propaginum ab Antonio Turresano Veronense conscriptorum sectio secunda... 1656» p. 77, kézirat a veronai városi könyvtárban). Nel 10. Nov. 1391. fu dal Vescovo di Verona investito della decima sopra alcune pezze di terra in pertinenza di Soave. Stava di casa nella contrada del Ponte della Pietra. Damiano generò Scipione, che era già morto il 31. Marzo 1406. lasciando i tre figli Centuriono (?), Gusmino e Damiano in età minore. Fu nominata in fatti in quel giorno loro tutrice Lucia vedova del loro avo Damiano. Erano ancora in età minore il 20. Dicembre 1410., nel qual giorno Guidone Memo vescovo di Verona reinvestiva la stessa Lucia come loro tutrice della suddetta decima (Antichi Archivi, Mensa Vescovile, Investiture Reg. 8 f. 34). — Nulla potei trovare di Centuriono. — Gusmino nel 1433. stava nella contrada di S. Michaela a Porta (Arch. del Comune, Campione dell' Estimo). — *Damiano* l'amico di Isotta Nogarola, il 12. Sett. 1420. fu nominato deputatus ad memoriale maleficiorum (Arch. del. Com. Reg. 2°, Lettere Ducali f. 27). Fu poi Cancelliere della Camera Fiscale (Lettera di Lunardo Contarini 24. Maggio 1452. in Arch. Luoghi Pii, Miscellanea). Fu della terza muta del Consiglio dei XII. nel 1461, (Atti de' Consigli vol. G. 202). Abitava nella Contrada Chiavica. — Trovo nominati due soli sui figli: Eusebio e Marcello. Lodovico Cendrata in una lettera consolatoria per la morte di uno figlio (Ferr. 4 nonas Jan. 1440 — ibidem) chiama Damiano suo zio (patruus). Il figlio morto sarà stato forse Eusebio. Marcello sopravvisse al padre ed ebbe la carica di notaio della Camera (Lettere a Marcello, ibidem). Damiano era in corrispondenza con parecchi valent'uomini di quei tempi. Notiamo tra questi Guarino Veronese che in due lettere lo chiama compare (ibidem). Morò tra il 1° Ottobre 1465 e il 6 Ottobre 1466 come risulta da due ricevute che portano queste date (ibidem). Il Torresani dice che il suo sepolcro è in peristylis S. Anastasiae

con lo stemma gentilizio e questo epitafio: hoc sepulcrum Damianus de Burgo de Clavica sibi et haeredibus praeparavit anno Domini MCCCCLVI.» E szerint a veronai városi levéltár Guarino két sajátkezű levelét őrzi. Ezeknek egyike azonos Guarinusnak Damianushoz intézett azon levelével, melyet Sabbadini idéz (Guarino Veronese e il suo epistolario edito e inedito. Salerno. 1885. nr. 414: «A Damianus . . . [Trento 1424]»); a másik mindeddig ismeretlen. Sabbadini Guarinusnak egyetlen egy sajátkezű levelét ismeri, melyet 1456-ban 86 éves korában a ferrarai őgrófhhoz intézett (v. ö. i. m. p. 54).

⁴⁹⁾ Az eredetiben 1438 áll, de ez vagy tollhiba, vagy a velencei computus szerint van mondva. Isota ugyanis mindjárt átvilgasta Damianus monographiáját és írta meg neki véleményét felőle, mire Damianus köszönetet mondott neki egy levélben, mely 1439. jan. 28-án kelt. És hogy nem az utóbbi dátum a hibás, kitűnik abból, hogy Isota még 1438. márczius 29-ikén Veronából ír Cesarininek, és Damianus 1438. aug. 20-ikán és decz. 4-kén is ír Isotának Velenczébe. Nem kevésbbé fontos végre, hogy Brescia ostroma, melyről szól kétségkívül a Damianus által átdolgozott monographia, nem 1437-ben, mint többek közt Voigt is hiszi, hanem 1438. vége felé történt (v. ö. Remigio Sabbadini, Centotrenta lettere di Francesco Barbaro. Salerno. 1884. p. 136.).

⁵⁰⁾ A siennai városi könyvtárnak egy kéziratában Andreas Contrarius levelei közt Mai.^a Isotának Contrariushoz intézett öt levele foglaltatik; az ötödik *Ex Suburbano Cal. Novembris Anno Christi optimi maximi M.CCCCLXII.* kelt. Az elsóban a legszenvedélyesebb hangon panaszkodik, hogy Contrarius hűtelen lett hozzá és egy nemes származású római nőbe szeretett. A másodikban értesíti, hogy nehéz betegségéből már felépült; a harmadik, a melyet ismét a szerelem és a féltékenység sugallta, elmondja többek közt, mily szerencsétlennék érezte magát az nap, mikor Contrarius szolgája elhagyta őt (Dii boni! quam atra mihi dies et turbulentissima visa est, qua puer tuus a me est profectus. Ego evestigio post eius discessum ob rem divinam faciundam, ut essem una cum reliquo sacrarum virginum coetu, utque ne relinquerem eis de me obtrectandi locum, sacellum . . . sum ingressa stb.); a negyedikben panaszkodik azon csipős levél felett, melylyel Contrarius mélyen sértette és tudatja többek közt, hogy «vasculum, scilicet Phidiae opus aut Praxitelis, κρηταῖον (Contrarius szolgájának) ut ad te afferret dedi una cum libris duobus, quorum alterum arbitror esse Ὀμήρου Ἰλιάδα vel Ὀδυσσεια»; végre az ötödikben kéri, tudja meg «quinam sint huius urbis cives (azon városban, a melyben Contrarius tartózkodik) ad quos attinet ius patronatus Monasterii Sancti Johannis Evangelistae extra portam civitatis, quae ut arbitror tendit ad oram maritimam id est Pisas versus . . . Non loquor de monasterio Rhodiensium fratrum, quod est sane, ne sis nescius, longe maius, immo amplissimum, quemadmodum a plerisque certius mihi et dictum est et scriptum est. Caeterum in hoc loco, de quo in praesentia scribo, non arbitror residere, ni fallor, plures

quam duas solum vel tres ad summum sacras virgines . . . Postquam eo in coenobio sunt ita numero perpaucae, tenues, humiles atque depressae, ubi compertum haberem ad quos potissimum spectat res ista, sperarem diis prospere faventibus non iuvitis atque repugnantibus iisdem patronis meaque diligentia, opera atque industria fore, ut monasterium illud vetustate nimia prostratum et prope dirutum brevi instauraretur.» Teszi pedig mindezt a végett, hogy egy városba jöhessen lakni Contrariuszal. Ugyanazon levélből megtudjuk, hogy Mai.^a Isotta volt az, ki első frt Contrariusnak két ízben is és magához csalogatta, valamint azt is, hogy Fiesoletól nem messze lakott: «Taceo quod saepenumero et coram et per litteras affirmasti te aliquot ante mensibus quum hac Phesulas iter faceres, prospectans hos parietes atque domicilium etsi neque fama neque de facie mea [me?] ante noras, fato tamen quodam te mirabili mei amore percussum.» 1462-ben, mely évben ezen utolsó levél kelt, Contrarius majdnem hatvan éves lehetett; már 1421-ben lépett fel ugyanis mint szónok azon alkalommal, hogy Storlodo Bertalan megvált veronai podestai hivatalától (Agostini II. p. 431.). Ezen körülményből, Mai.^a Isotta lángoló szerelméből és abból, hogy ezen levelekben még csak czérlzást sem találunk Contrarius papi állására, mely még kedvezőlenebb színben tüntetné fel a fiatal apáczejelölt szerelmét, talán azt lehetne következtetni, hogy az 1462-ik évi datum tollhiba valamely régibb kelet (pl. 1426. vagy 1442. s t. eff.) helyett, és hogy ezen szerelmi viszony még a Contrarius papsága előtti időből datálódik. De v. ö. az utolsó levél következő passusát: «De incommodis, difficultatibus atque magnis iacturis tuis, quibus, ut scribis, es tantopere oppressus, tristi silentio ac tacita moestitia, quemadmodum debeo, magnopere doleo et angor, propterea quod ipse insano mei amore captus atque incensus toto hoc tempore in ocio non sine magno dispendio ne dicam summo dedecore, tam procul ab urbe abfuisti. Verum enimvero hoc unum certo scito, numquam ulla causa meis litteris de me tibi spem adempturam.» Ezen helyet véleményem szerint csak arra lehet vonatkoztatni, hogy II. Pál pápa, Contrariusnak egykori pártfogója, később megvonta tőle kegyét, és nemcsak hogy nem segítette magasabbra a hierarchiában, hanem 1459. után (e levél szerint 1462-ben) még azon plébániától is megfosztotta, melyet trónraléptekor neki adományozott volt, sőt később Rómából is száműzte. Ha ezen gyanításom helyes, akkor akarva nem akarva helyesnek kell tartanunk a kérdéses leveleknek hagyományozott datumát is, és hajlandók leszünk Contrarius kegyvesztésének okát erkölcstelen életmódjában keresni, nem pedig senkit sem kimélő gonosz nyelvén, mint azt Agostini tette. Annyi tény, hogy Mai.^a Isottát Isota Nogarolával azonosítani, a mint azt Cicogna (kéziratban maradt levelezésében) tette, nem lehet (belátta ezt Bevilacqua Ippolito is «Osservazioni sopra La Verona Illustrata [di Maffei]» című kézirati munkájában [veronai városi könyvtár Ms. 968 cl. Storia, pag. 77—87]). Az eddig felhozottakon kívül bizonyítja azt azon körülmény, hogy Contrariusnak Isota Nogarolához

intézett egyetlen levele ugyanazon codexben nem «Mai.^o Isottae», hanem «Isotae Nogarolae» van czímezve, és hogy kitűnik belőle, miszerint Contrarius volt az, ki Isotát a levelezésre felkérte, míg Mai.^a Isotáról az ellenkezőjét tudjuk.

⁵¹⁾ Csak egy most lappangó Saibante-féle kéziratban volt meg állítólag Damianusnak Isotához intézett több levele; v. ö. Maffei, Verona Illustrata II III p. 96: «Il Ms. 718 alquante pur ne ha di lei a Damiano Borgo, e di questo a lei.» Hogy itt Saibante-féle kéziratot, nem pedig Bevilacqua-félét kell értenünk, bár megelőzőleg egy Bevilacqua-féléről szól Maffei, azon körülmény bizonyítja, hogy Maffei különben többször idéz egy 718-ik számú «codice Saibante»-t, de egy ilyen számú Bevilacqua-féle kéziratot soha. — Hogy a 25-ik számú Bevilacqua-féle kéziratban is voltak Damianus Burgusnak Isotához intézett levelei, talán Maffei ezen szavaiból lehetne következtetni (II III p. 96.): «Il Bevilacqua nr. 25 è tutto composto di epistole sue o a lei dirette, Proposte e risposte vi si veggono del Guarino, di Gerolamo Guarini, di Tobia e di Damiano Borghi, di Lodovico Cendrata, di Nicolò Veniero, di Nicolò Barbo (in altro codice d'Ermolao Barbaro), del Cardinal Giuliano, ch'avea preseduto al Concilio di Basilea e d'altri.» Úgy látszik azonban Maffei leírása szerint, hogy ezen kéziratban Isota leveleinek ugyanazon gyűjteménye volt meg, melyet pl. egy veronai és egy bécsi kéziratból ismertünk. Ezen esetben Maffei (majdnem azt merném mondani, hogy szokása szerint) kissé felületesen fejezte ki magát és a Bevilacqua-féle kéziratban csak Isotának Damianus Burgushoz és Cesarini bíbornokhoz intézett levelei voltak meg, míg ha szorosán vennők Maffei szavait, azt kellene feltennünk, hogy voltak benne Damianusnak és Cesarininek Isotához intézett levelei is. — Nem is tudjuk, egyáltalában felelt-e Cesarini Isotának azon levelére, melyet felszólítására hozzá intézett. Foscarini egy 1453-ban kelt levelében, melyet később közlök, említi ugyan, hogy Cesarini bíbornok («Caesariensis Cardinalis») azt állította, hogy egész hosszú útjában nem talált semmit, a mivel érdekesebb lett volna megismerkedni, mint Isotával, és hogy együtt van benne a természeti adomány, az erény és a tudomány, de nem kell okvetlenül feltennünk, hogy Foscarini a bíbornok ezen nyilatkozatát Isotához intézett valamely leveléből ismeri és idézi; lehetett az pusztán szóbeli nyilatkozat is, mely éppen oly könnyen juthatott Foscarini tudomására, mint a hogyan Bessarionnak Isotáról mondott szerfelett elismerő nyilatkozata a Philippus Bergomensis tudomására jutott.

⁵²⁾ V. ö. Gaetano Da Reürnak Damianus Burgusra vonatkozó fentebb közölt jegyzetét.

⁵³⁾ Isota levelei nem maradtak ránk mind. Crevenna gyűjteményében megvolt egy levele, melyet 1454-ben Victor de Rosatishez intézett; hogy a nővérek mindjárt pályájuk elején felkeresték Franciscus Barbarust leveleikkel, melyek azonban nem maradtak ránk, Georgius Bevilacqua egyik leveléből tudjuk; ehhez intézett egyik levelük is elve-

szett; végre Foscarini 1453-ban egy levelét említi, melyet a Jeruzsalmi Szent Keresztről címzett bíbornokhoz («Sanctae Crucis Reverendissimus pater») alkalmasint Nicolaus Albergati ismeretes egyházférfiúhoz (szül. 1375., meghalt 1443. május 9-ikén) intézett. — Elveszett leveleinek száma azonban nem lehetett nagy és pusztá mese, ha újabb írók, mint Isabella Scopoli-Biasi grófné (Sartori «Promoteca Veronese»-jében) és egy haszon-talan Biographie Universelle des Femmes célébres (Paris 1827.) a megbízhatatlan Moreri nyomán azt állítják, hogy de Thou könyvtárának egyik codexében Isotának 564. levele volt meg. Hogy ezen szám hihetetlenül túlozva van, világos mindenki előtt, a ki meggondolja például, hogy az öreg Guarinus levélgyűjteményében, ki több mint ötven esztendőn át irogatott leveleket, tőle és hozzá való vagy rávonatkozó levél mindössze 572. van. Ama kézirat különben nem veszett el, hanem megvan még a párisi Bibliothéque Nationale-ban. De Thou kéziratának jegyzékében («Catalogus Bibliothecae Thuanae» Laxenburg 1704. p. 450.) a következőt olvassuk róla: «Ant. Panormitae, Isotae Nogarolae et Mafaei Vegii Epist. f.» Ezzel a kézirattal azonos a Bibliothéque Nationale-nak 8580-ik számú codexe, melyben szintén Isota Nogarola, Maphens Vegius és Antonius Panormitanus levelei foglaltatnak és melyről a könyvtár kéziratának jegyzéke (IV. p. 473.) megjegyzi, hogy «primum Jacobi Aug. Thuani, postea Colbertinus.» Ebben a kéziratban pedig Isotának mindössze egy levele van. Az egész félreértés okát különben nem voltam képes felde-riteni. Lehet, hogy valamely idézetben valamely lapszámot nézték Isota levelei számának a Codex Thuaneusban.

⁵⁴⁾ Tiraboschi szerint (Historia della lett. Ital. ed. Milano 1839 XVII. p. 48. s. k.) 1428-ban született, már 1442-ben kitünt egy nyilvános beszédével, 1444. decz. 8-ikán kelt egybe Sforza Sándorral, és 1447. júl. 13-ikán halt meg, Isotának még lányneve alatt ír.

⁵⁵⁾ Levelét Rómában írta, de az évszámot nem tette ki benne. Római tartózkodásának idejét egészen pontosan nem tudjuk meghatározni. V. Miklós pápához írt levelében, melyben megköszöni, hogy megbízta Georgius Trapezuntius Eusebiusfordításának kijavításával, hálásan megemlékezik Scarampo bíbornokról is, «sotto i cui poderosissimi auspizj si era in Roma portato» (Agostini szavai II. p. 422). Scarampo kétségkívül Franciscus Barbarus ajánlatára vette pártfogásába Contrariust, de sajnos, hogy Barbarus ajánló levelének keltét nem bírjuk meghatározni (l. Sabbadini, Centotrenta lettere inedite di Francesco Barbaro. Salerno. 1884. p. 64); csak annyit mondhatunk, hogy 1440. után irattak, mely évben nyerte el Scarampo a bíbornoki czímet (Voigt II. p. 438.). Trapezuntius Eusebiusfordítása 1447—49 közé esik (Voigt II. p. 142.); javításával 1451-ben vagy 1452-ben bízta meg a pápa Contrariust (Voigt u. o.), és nem tartom valószínűnek, hogy Contrarius sokkal előbb jött volna Rómába. Mamurcha című invectivája 1452. végéről kelt (Agostini II. p. 430.). Hogy 1456-ban Nápolyban, 1457. és 1458-ban Rómában tartózkodott, kitünik Agostiniből (II. p. 424. s. k.) — Különben téved

Voigt (i. h.), mikor azt mondja, hogy V. Miklós pápa «*einem gewissen Andrea Contarini*» adta át Trapezuntius Eusebiusfordítását javítás végett, és még hozzá jegyzetben, hogy: «*Quirini Diatriba p. 516. Hier findet man über diesen Venetianer, von dem wir ausserdem einen Brief an Aeneas Sylvius vom 12. Januar 1457. haben, auch sonst einiges.*» Contrariusról Agostini írta a legkimerítőbb életrajzot, Notizie stb. II. p. 420—432. Halálának évét azonban Agostini sem tudja meghatározni; csak azt mondja Paulus Cortesius nyomán, hogy nem sokára az Arezzói Francesco Lippi után halt meg, kinek halálának datumát azonban szintén nem ismerjük. Hogy 1462-ben még élt, bizonyítja Mai.^a Isottának hozzá intézett egyik levele, melyről fentebb volt szó.

⁵⁶⁾ Quirinus már mint professor Paduából írta ezen levelet, mely e szerint 1445—48-ból vagy 1451—52-ből való. L. Agostini I. p. 207. s. k.

⁵⁷⁾ V. ö. Foscarininek 1453-ban Isotához intézett levelét: «*Cum . . . (a hézag a kéziratban van) et securissimo animo Romam piissimae peregrinationis causa petiisti, quo consilio, qua auctoritate, qua dicendi copia, quanta cum pontificis et fratrum[?] admiratione locuta es!*» és Philippus Bergomensis: «*Quod confirmant eius luculentissime orationes, quas maximis pontificibus Romanis aliquot destinaverat. Nicolao videlicet quinto et Pio secundo.*» Voigt (Pius II. 3-ik köt. p. 695.) e helyet úgy fogja fel, hogy: «*Ausserdem richtete sie (Isota) Reden und Briefe an ihn (Pius II.), die zum Türkenkriege anfeuern sollten, dessgleichen hatte sie schon an Nicolaus V. geschrieben.*»

⁵⁸⁾ Ujabb írók Philippus Bergomensisnek azon megjegyzését, hogy Isota II. Pius pápához intézett beszédében a törökök elleni háborúra buzdított, V. Miklós pápához intézett «levelére» is vonatkoztatják, de minden alap nélkül. Így mondja Maffei (Verona Illustrata II III p. 96.): «*Quelle (t. i. lettere) d' Isotta singolarmente spirano prudenza e dottrina, ma non ci veggono quelle, che direbbe a Nicolo V. ed a Pio II. per eccitargli a guerra contra Turchi.*» Philippus Bergomensis szavait lehetetlen félreérteni: «*Quod confirmant eius luculentissime orationes, quas maximis pontificibus Romanis aliquot destinaverat. Nicolao videlicet quinto et Pio secundo praecipueque in eo Conventu, quem Mantuae egisse eum constat. Suadebat namque et hortabatur validissimis argumentis et probationibus non sine maxima exemplorum copia cum Pontificem tum Reverendissimos sanctae ecclesiae Cardinales et Christianorum principes adversus Turcum, qui Christianum nomen et Christianam religionem conabatur evertere.*»

⁵⁹⁾ Agostini I. p. 103. görögből fordított ilyen czímű munkáját idézi: «*Martyrium SS. Victoris et Coronae Civitatis Feltri Protectorum, scriptum ab Illustrissimo D. D. Ludovico Foscareno, Artium et J. V. D. dictae Civitatis Praetore. Anno Domini MCCCCXXXIX.*»

⁶⁰⁾ Egészen alaptalan Voigtnek e dialogusra vonatkozó állítása (Pius II. 3-ik kötet, p. 675.): «*Ihr Dialog über die Streitfrage, ob Adam*

oder Eva früher und mehr gestündigt, erregte viel Aufsehen, zumal da sie Eva die grössere Schuld beimass. Es scheint, dass sie diese Disputation Pius überreichte, von dem eine Schrift über denselben Gegenstand erwähnt wird, die vielleicht seine Antwort ist». Voigt kétségkívül soha sem olvasta Isota dialogusát.

⁶¹⁾ V. ö. még Palermus szavait (p. 18. 19.): «Ipsa quidem adeo mentis acumine est elata; ita ad maiora contendit, ut ad summam etiam illam indagationem penetrarit, uter ex primis parentibus nostris Adamo et Eva gravius in Deum peccarit. Quam rem dialogo descriptam tanta est doctrina complexa, ut nullus praeterea theologus maiore fortasse potuerit».

⁶²⁾ «I due Mss. J. 54 inf. Q. 68 sup. non contengono che il Dialogo di Isotta Nogarola *quo utrum Adam vel Eva magis peccaverit questio... continetur* colla elegia *De laudibus Cyanei ruris*. Ambedue le copie concordano nei principii e nelle fini dei due lavori coll' edizione *Venetis 1563* fatta da Aldo, anzi pare siano due copie tratte dall' edizione, che vi è nominata nel principio dei due Mss.» írja nekem a milánói kéziratokról A. Ceriani úr, a milánói Ambrosiana könyvtárnoka.

⁶³⁾ Mittarelli «Catalogus codd. mss. Monasterii S. Michaelis...» (Venetiis 1779.) p. 810. 811. idézi a Dialogusnak egy kéziratát (nr. 721.): «Dialogus utrum Adam vel Heva magis peccaverit, Quaestio satis nota sed non adeo explicata». Ezen kézirat címe oly közel jár az Aldus-féle kiadás címéhez és annyira eltér a római, veronai és florencai kéziratokban olvasható címtől, hogy semmi kétséggel, hogy ezen kézirat is az Aldus-féle kiadás másolata. Bizonyítja azt azon körülmény is, hogy ugyanazon kéziratban megvan az «Elegia de laudibus Cianeis ruris» is, még pedig az Aldus-féle kiadás interpolált alakjában (l. alant), a mint az Mittarelli következő megjegyzéséből kitűnik: «locus erat deliciarum Nogarolae familiae, ubi etiam institutus et habitus fuit supradictus dialogus». Hová lett e kézirat, nem tudjuk. A velencei Marcianában nincsen meg, pedig a muranoi kolostor legtöbb kézírata oda került. Giuliarini gróf azt hiszi, hogy a muranoi camaldoli szerzetesek könyvtárából talán a római camaldoli szerzeteseknek szent Gergelyről címzett kolostorának könyvtárába és innen a többi eltörölt kolostorok kézírataival együtt a római Biblioteca Vittorio Emmanuele-be került. Sgulumero úr, a veronai városi könyvtár aligazgatója, ki kutatásainkban mindig a legnagyobb készséggel támogatott, tudakozódott is az utóbb említett könyvtárban a Dialogus kézírata után, de nem kapott választ. — Gróf Giuliarininak megvan ezen Dialogusnak egy XVII. századbeli másolata: «Contiene il Dialogo: Quo utrum Adam vel Eva magis peccaverit. Precede la Prefazione: *Suas habuit Verona Matronus*, e l'epistola di Bernardo Navagero a Francesco Nogarola». Az utóbbi nyilván tollhiba a helyett hogy «di Francesco Nogarola a Bernardo Navagero»; hogy ama semmi újat nem tartalmazó praefatio kitől való, nem tudom.

⁶⁴⁾ Agostini (Scritt. Viniz. I. p. 59.), kétségtől ugyanazon »Libbro de' Reggimenti della Rep.» nyomán, melyet Navagero Júnosnak 1425-ik évi helytartóságához forrásul idéz.

⁶⁵⁾ Gróf Giuliarinál megvan ezen elegia olasz fordítása is; azt írja róla, hogy: »Elegia della Contessa Isota Nogarola volgarizzata senza rime par meno travolgerne i sensi; com.: *O fonti, o di Cian dol i recessi*, fin.: *Quante elle son, mi vanta il Tago Ibero*. Manoscritto in f.^o p.^o di pagine 2. a doppia colonna. Non conosco l'autore della traduzione; il carattere somiglia molto a quello di Benedetto Delbene [1749—1825].»

⁶⁶⁾ V. ö. Jacobusnak Ludovicushoz intézett levelét (1436—38), a hol többek közt a következőt olvassuk Isotáról és Zenevéréről: »earum epistolae quam plurimae, orationes et gravitate et vocabulorum elegantia refertae ac nonnulla carmina ab ipsis virginibus edita, in quibus cursus est atque ut Plinius diceret robustas»; továbbá Foscarini levelét (1453-ból): »Superiores docti, qui Semproniae et Cornificiae carmina decantabant, tua in celum laudibus extollissent». Sőt G. B. Bianco mérnök Isota válogatott leveleinek általa 1846-ban Veronában közzétett kiadásához való bevezetésében azt állítja, hogy a Nogarola család levéltárából Isota latin és olasz költeményeit is közölhette volna: »Poteasi fare (dirassi) una meno breve, o più variata raccolta scegliendo fra gli Scritti dell' Isotta de' canti in che pur era valente. — Poteasi scegliere in fra questi i dettati nell' italico idioma a testimoniare così il duplice merito della veronese Scrittrice». De erre vonatkozólag azt írja G. Biadego úr, a veronai városi könyvtár igazgatója, hogy »devo primo metterlo in guardia contra le notizie false che sono state stampate, così per piaggeria (l'editore non seppe dirmi altro) nella lettera che serve di prefazione. . . . In queste parole (melyeket fentebb idéztem) non c'è nulla di vero. Non poteasi far nulla, perche nulla non c'era nell' Archivio di famiglia. C'era un codice cart. dell'epoca contenente lettere dal qual furono scelte queste pubblicate, ma anche questo questo codice adesso non c'è più.»

⁶⁷⁾ Agostini, Notizie storico-critiche intorno la vita, e le opere degli Scrittori Viniziani (In Venezia 1752, I p. 105) ezen levelet Foscarini külön kis munkájának tekinti, melynek tulajdonképpen nincs is helye leveleinek gyűjteményében (*Ma per tornare al Codice, necessario è a sapersi, che in fondo ad esso vi è innestato un Opuscolo del medesimo Foscarini con il titolo, che qui siegue: *Ludovici Fuscarini etc. de Laudibus Ysottae Nogarolae*, con la giunta di XX. sue lettere alla stessa indirette»). De téved. Foscarini leveleinek egyetlen kéziratában, mely Quirini és Agostini idejében még Foscarini velencei senator birtokában volt, és a mely jelenleg a bécsi udvari könyvtárban őriztetik, a kérdéses levél (vagy »értekezés») czíme: *De laudibus Ysotae Nogarolae. Ludovicus Fuscarenus Ysotae Nogarolae*, a melyben a *De laudibus Y. N.* szavak csak afféle tartalommutató, milyent a codexben a legtöbb levél előtt olvasunk. Szakasztott ilyen mindjárt a következő levél czíme: »Dolet falso acusari de mendatio promittens se constantissimum in collendis virtutibus futurum. Ludovicus Fuscarenus Ysotae Nogarolae».

⁶⁸⁾ Lavagnola Jakabról Gaetano Da Re úr szíveségéből a következő adatokat közölhetem: Torresani szerint (Sect. II. p. 237. s k.) a Lavagnola család Szászországból való; bizonyítja azt egy régi érem, mely Torresani gyűjteményében megvolt, és melynek egyik oldalán egy ifjú fő volt látható ezen felírással: *Raymundus Lauagnolus Co: et Comissarius Saxoniae*, másik oldalán pedig a család címere ezen felírással: *Imperator Conradus 1048.* — Lavagnola Jakab (a mi Lavagnolánk nagyatyja) és Aventinus híres orvosok voltak. Róluk Flavius Blondus «Italia Illustrata»-jának a «Marca Tarvisina»-ról szóló részében kövekezőképpen nyilatkozik: «Medicosque genuit Verona sui saeculi praestantissimos Avantium et Jacobum, cuius nomen refert et cognomen Jacobus equestris ordinis Lavagnolus humanitatis studiis et eloquentia exornatus». Gaetano Da Re úr szíves közlése szerint a Contrada di S. Marco-nak (Veronában az Etsch jobb partján; területe jelenleg Szent Euphemia parochiájához tartozik) 1409-ből való Campione dell' Estimo-ja egy Lavagnola Jakab nevezetű orvost mint elhunytat említ; felesége Valeria és fia Tamás akkor még éltek. Az előbbi még 1433-ban is előfordúl; az utóbbinak neje az 1418-ból való Campione dell' Estimo szerint Libera, Zunta de' Guarienti örököse volt. Meghalt 1425. és 1433. közt, neje 1447-ben, sőt talán 1456-ben is élt még. — A mi Lavagnola Jakabunk, az imént említett Tamás fia, Isota Nogarola egyik nővérének, Bartholomaeának férje volt (l. Torresani «Genealogicae probatae tabulae» című kézirati művében a Nogarola szó alatt). Ez alkalmasint azonos azon *Jacobus miles*-szel, ki 1432-ben városi tanácsos, 1440—41-ben sapiens guerrae, 1442, 46, 48, 51-ben különböző alkalmakkor veronai követ volt Velenczében (Verza I 121 s k.). Az 1433-ból való Campione dell' Estimo «nobilis miles»-nek, az 1443-ból és 1447-ből való Campione dell' Estimo «spectabilis miles»-nek mondja. Zsigmond király 1433. szept. 30-ikán Peschierában lovaggá ütötte. Azonkívül római senator volt és 1446 (?)-ban Bologna podestája volt (Cavicchia Mihály szerint Torresaninál); meghalt Rómában 1453. szept. 15-ikén. — Veronában szent Anastasia templomának Pellegrini kápolnájában volt Lavagnola Jakab sírja a következő felírással: «Clariss. Militis D. Jacobi de Lavagnolis Haeredumque sepulcrum qui sub Nicolao Pontifice MCCCCLIII Romae obiit». Balfelül Lavagnola mellszobra állott a következő felírással: «Jacobus Lavagnolus Senator urbis» (l. Carlo Cipolla, *Ricerche storiche intorno alla Chiesa di S. Anastasia, Venezia 1882. p. 64*). Négy fia volt: Tamás, Jeromos, Gergely, és Ágoston. «Il loro estimo fu diviso il 29. Dicembre 1469. (Atti de Consigli). Tomaso fu della Curia del Podestà nel 1470, 71, 72, oratore al Doge Nicolò Tron nel 1471. — Girolamo fu Consigliere della Città nel 1470, della Curia del Podestà 1477, Vicario della Casa dei Mercanti 1479, Provveditore di Comun 1480. — Gregorio fu Consigliere della Città nel 1484, della Curia del Podestà 1484, Oratore al Doge Marco Barbarigo 1486, oratore a Venezia per cause diverse 1491, Podestà di Legnago 1497 ecc. (Verza). I sepolcri di Girolamo ed Agostino nella stessa chiesa

di S. Anastasia nella Cappella di S. Vincenzo.» Egyéb adatokat l. Rosmininél, Vita e disciplina di Guarino Veronese (Brescia. 1806. III. p. 63. 64). Sabbadini úr szíves értesítéséből tudom, hogy Guarinus levelezéséből Lavagnolára nézve csak az tűnik ki, hogy 1420-tól 1429-ig Veronában Guarinus tanítványa volt.

⁶⁹⁾ Gaetano Da Re úr szíves közlése szerint egy «Stampa Co: Ferdinando Nogarola contro Co: Isotta Nogarola Pupilla al laudo» című, hely és év nélkül Veronában 1758-ban nyomtatott pöriratban (4-r. 198 l.) többek közt a következő okirat foglaltatik (p. 3.), mely azonban, úgy látszik, csak Castel d' Azzano birtokviszonyaira vonatkozó kivonata egy terjedelmesebb eredetinek:

Sentenza di Diuisioni

Sententia Arbitralis diuisoria inter D. Blancam Boromeam Matrem ex una, et D. D. Antonium et Ludouicum, et Leonardum Fratres de Nogarolis ex altera.

1453. 16 Octobris et caetera:

Et primo pro D. Blanca pronuntiamus, et condemnando declaramus praefactos D. D. Antonium, Ludouicum, et Leonardum Fratres admittendum, et liberè, et expedite relaxandum praefactae D. Blanchae corum Matri dictas petias Terrarum jacentes in Pertinentia Castri Azzani, unam vocatam le Vernazze, et alteram la pezza, et dictum Molendinum situm in dicta Villa Castri Azzani cum suis apparamentis, ac cum cohaerentijs, qualitibus, et quantitibus paetiarum Terrarum praedictarum, tamquam ad eam spectantes, ac spectans, et pertinentes, et pertinens, et cum fructibus Anni praesentis extantibus, et perceptis, si qui sunt, et qui percipi poterunt ex dictis petijs Terrarum, vél aliqua ex ipsis et cum omnibus, et singulis iuribus; et iurisdictionibus spectantibus, et pertinentibus dictis rebus, sive alicui ex ipsis, et potissime cum iuribus, et iurisdictionibus aquarum spectantibus, et pertinentibus dicto Molendino pro usu ipsius Molendini tantum.

Pro D. Ludouico. Nunc vero accedentes ad assignandam partem, siue portionem Bonorum comunium, ut supra praelibato D. Ludouico omni meliore modo quo possumus, diuidimus, adiudicamus, damus, et assignamus eidem D. Ludouico hic praesenti pro parte, et portione sua sibi spectante in dictis Bonis ut infra videl.

Item Domum, quae appellatur Castrum de Azzano cum omnibus Bonis mobilibus, et Utensilibus in ea de praesenti existentibus cum Curtiis et Broilo etce. Item omnia alia Casamenta, Domus, Possessiones, et Bona situatas, et situata in Pertinentia, siue Guardia Castri Azzani, et sancti Martini, quae spectent, et pertineant de praesenti ipsis tribus de Nogarolis, ultra illas, quae fuerunt assignatae, et adiudicatae superscriptae D. Blanchae declarantis, quod in ipsis assignatis ipso D. Ludouico non intelligimus illas, quae sunt alienatae alicui aliae Personae, de quibus disponemus ut infra.

Item Decimam, siue Ius percipiendi Decimam de Terris, et Pos-

sessionibus jacentibus, et pertinentibus in Villa, et Pertinentia sancti Martini de Azzano, et Castri Azzani praedicti.

Item Saltariam, siue Guardiam dictarum Villarum.

Item Dacium de minuto, et ad grossum Villarum praedictarum, nec non eorum Vicariatum cum omnibus, et singulis Iuribus Aquarum, et alijs Iuribus, et Iurisdictionibus, honoribus et oneribus spectantibus, et pertinentibus dictae Possessionis, aut ipsis Fratribus pro ea, exceptis semper Iuribus et Iurisdictionibus: addiudicatis praedictae Dom. Blanchae ut supra, et excepto onere tenendi in dicta Villa Castri Azzani unum Sacerdotem salariatum, qui in Ecclesia ibi existente celebret Divina Offitia iuxtas solitum, quod onus volumus comune, ut infra etc.

⁷⁰⁾ V. ö. a Contrada di S. Cecilia-nak 1466-ból való Campione dell' Estimo-ját: Sp. d. Ludovicus de Nogarolis cum matre et sorore libras sex solidos (?) sex.

⁷¹⁾ Hogy Blanca Nogarola 1461 ben halt meg, kittinik Isotának Jacobus Antonius Marcellushoz intézett leveléből. Foscarini levele is Udinéből keltezett több levele közt áll, hol 1461-ben tartózkodott Foscarini.

⁷²⁾ Tiraboschi szerint. — Szül. 1428-ban, megh. 1502-ban. Maffei szerint (Verona Illustrata II. III p. 96) Bessarionhoz intézett Exhortatoriájában is említi, hogy Isota szorgalmasan tanulmányozza szent Jeromos és szent Ágoston műveit.

⁷³⁾ Hermolaus Barbarus művének elejét és végét Agostini (Scritt. Viniz. I. p. 248. 249.) a Veronai Saibante könyvtár egyik codexéből idézi. E kézirat sajnos elveszett. A Saibante könyvtár sorsát nyomozva Veronában, Párisban és Oxfordban, hittük, hogy ráakadunk e kéziraatra, de hiába. Neubauer úr, az oxfordi Bodleiana őre, azt írja, hogy a meny nyire a Saibante könyvtár árverési katalógusából következtethet, a kézirat nem került Angolországba. Nincsen meg Lord Ashburnham azon kéziratai közt sem, melyeket a mult évben az olasz kormány vett meg.

⁷⁴⁾ Paulus Maffeiról l. Scipione Maffei, Verona Illustrata II. III. p. 83. — Szül. 1380. táján, 1425-től kezdve rendjének főnöke volt, de hogy mikor halt meg, hogy mikor ajánlotta Isotának a fönt említett művet és hogy milyen mű volt az, nem tudjuk meg belőle.

⁷⁵⁾ Ugy látszik, hogy alaptalan a Biografia Universale (Venezia, Missaglia 1828, vol. XLI p. 37.) következő passusa: «Paolo Maffei suo direttore le ha dedicato un trattato della virginità».

⁷⁶⁾ A modenai codex (XII F. 18) így kezdődik: «Isota Nogarola venerabilis in Christo patri Domino Victori de Rosatis sal. p. d. A Crevenna könyvtár catalogusában az 5374-ik szám alatt «Isottae Nogarolae Oratiuncula ad laudem Beatissimi Hieronymi edita ad contemplationem Patris Victoris de Rosatis».

⁷⁷⁾ V. ö. Catalogue raisonné de la collection de livres de M. Pierre Antoine Crevenna 1776. IV. p. 247.: «Un volume Manuscrit in 4° contenant entre autres opuscules Latins en prose et en vers les suivants:

Isotae Nogarolae Epistola al Patrem Victorem de Rosatis data Veronae IIII nonas Julii MCCCCLIII.

⁷⁸⁾ Hibásan írja Voigt (Pius II. 3-dik kötet, p. 615.): «Zu Mantua stellte sich dem Papste auch Isotta Nogarola die literarische Amazone des Jahrhunderts vor. Sie hielt eine glänzende Rede, über deren Gelehrsamkeit sich der Cardinal Bessarion nicht genug wundern konnte . . . Ausserdem richtete sie Reden und Briefe an ihn, die zum Türkeukriege anfeuern sollten».

⁷⁹⁾ Legkimerítöb bek Morelli adatai (Notizia d'opere di disegno nella prima metà del secolo XVI. esistenti in Padova, Cremona, Milano, Pavia, Bergamo, Crema e Venezia scritta da un anonimo di quel tempo pubblicata e illustrata da D. Jacopo Morelli custode della Regia Biblioteca di S. Marco di Venezia. Bassano. 1800. p. 201 s k.): «Grande fu l'estimazione in cui gli huomini di lettere tenevano questo gentiluomo (Jac. Ant. Marcellus); la quale chiaramente s'è mostrata in una raccolta di prose e poesie Latine di varii sopra la morte di Valerio figliuolo di lui mancato in età di anni otto; veduta già da Apostolo Zeno in un codice di grande pregio presso il Procuratore Federigo Marcello (Dissert. Voss. T. I. p. 298. 341. T. II. p. 25.), e da me pure esaminato nell' anno 1767, in un grande negozio di libri. V'erano in esso Orazioni e Pistole consolatorie di Niccolò Sagundino, di Giorgio da Trebisonda, di Francesco Filelfo (di cui l'operetta è stampata), d' Isotta Nogarola, di Carlo Fortebracci Conte di Montone, di Montorio Mascarello, di Battista Guarino e di Pietro Parleone, con un' elegia Greca del Filelfo da Lodovico Carbone Ferrarese voltata in Latino. Vi mancava però un poemetto che da se il Carbone fece, manoscritto presso di me con altre sue cose; dal quale si conosce che anche Tito Vespasiano Strozzi sull' argomento medesimo aveva scritto. Mancava pure fra que' componimenti un poemetto consolatorio che si sa Giano Pannonio aver fatto, ed or non si vede (J. Pannon. Vita p. 236.), non essendo rimasto fra le cose sue a stampa sennon un epitafio di pochi versi sul morto fanciullo (Lib. I. nr. 137.); non vi era un' altra versione Latina dell' Elegia Greca del Filelfo, fatta da Lionardo Grifo Milanese che io vidi manoscritta; nè vi era un Epigramma di Gregorio da Città di Castello, che a stampa si trova ne' versi suoi coll' Antonio di Venezia 1472».

⁸⁰⁾ 1457. márczius 24-ikén kelt végrendeletének Castel d'Azzano birtokára vonatkozó pontjai megvannak az említett «Stampa Co: Ferdinando Nogarola contro Co: Isotta Nogarola Pupilla al laudo» című nyomtatványban (p. 6 s k.); az egész eredeti másolatát néhai Luigi Cristofolettinek a veronai Archivio Notarile hivatalnokának a veronai városi levéltárban őrzött kézírataiból Gaetano Da Re úr szívésségéből ime itt közlöm:

In Chrispti nomine Amen

Die Iovis xxiiij Martij M^oiiiiLvjj Inditione quinta Verone in domo habitationis infrascripti.

La spetabele e generosa una Madona Bianca da Nogarole fiola q.^m de M. Bonromeo de Bomromei et uxor q.^m spectabile homo M. Leonardo da Nogarole sana per la Dio gratia del corpo e de l intellecto la morte sua non nassa alcuna divisione e rixa in l infra-scripti sui desendenti e successori ha disposti fare el presente testamento in scripto solum come se contegnara qui de sotto ordinata mentro.

In primis La recomanda l anima sua a la omnipotente Dio e la sua madre gloriosa Virgine Maria e tutta la corte del cello trihumphante.

E vole e comanda che quando vera el tempo de la sua morte el suo corpo sia sepoliti in la clexia de Madona sancta Zecilia in monumento suorum etc.

Item laxa pro anima sua et in remissione peccatorum a l infra-scripte clexie e religione et prima a la clexia de Sancta Zecilia de Verona ubi jacebit el suo corpo ducatos quinque aurj.

Item Ecclesie Sancte Marie de Archarupta ducatos quatuor aurj.

Item Ecclesie Sancti Zenonis in monté ducatos quatuor aurj.

Item fratribus Jesuatis ducatos quatuor aurj. Item dominabus de Sancta Clara ducatos quatuor aurj. Item dominabus Sancti Johanis de la beveraria ducatos quatuor auri, Item fratribus Sancte Anastaxie ducatos decem aurj.

Item laxo che tutte le mie fiole che se trovava a la mia morte siano vestite supra el corpo mio condecenter et similiter le mie nore. Item lasso a Lodovigo mi fiolo la mittade de tuti li mey ficti e intrade da Schio et in pedemonte de Vexentina con la proprietá de quelli.

Item laxo a Ysota mia fiola l altra mittade di li miei ficti e intrade de Schio et in pedemonte supra scripte equaliter et equis portionibus. Item lasso alodovigo mio fiolo tutto quello chi o a fare azano, zoe el molino la proa e le Vernace, e omni altra cosse chio avesse a fare in quello logo. Item lasso ch el el dicto Lodovigo mio fiolo sia ogni anno obligato dare a Ysota mia fiola sua sorella trenta minali frumento e tria cara de vino conducto a Verona a tute sue spesce de el dicto Lodovigo ala casa de l abitazione de la deta madona Ysota mia fiola. Item voio e ordeno che se Ysota predicta mia fiola, morisse inanti el predicto Lodovigo che tuto quello chi o lassato a la dicta Ysota sia e devegna al dicto Lodovigo mio fiolo o sia ai miei heredi maschi e legittimi e naturali e de legitimo matrimonio nati e vice versa el dicto Lodovigo morisse inanti la dicta Ysota mia fiola senza fioli maschi legittimi naturali ut supra volgio che li predicti miei beni universaliter siano e devegnano a Ysota mia fiola predicta! Item lasso e gravo li dicti Lodovigo e Ysota siano obligati dare a Laura mia fiola sua sorella moiere de Cristofollo de Pelegrino ducati trenta omni anno per sina che abiano dato ducati ^c m, doro in questo modo che el dicto Lodovigo sia obligato dargene vinti e Ysota dexe e questo in caso che la vegnesse che la dicta Laura remagnesse vedua de Cristofono de Pelegrino suo marito ma vivendo Cristofono non habbia alcuna cossa. Item lasso che

el dicto Lodovigo mio erede universale in vita sua poij la morte sua li infrascripti mey successori e cadauno de loro in solidum omni anno fazano dire per l' anima mia e de tuti li mey passati uno anovale a Sancta nextaxia e de questo piu tosto li prego che li obbligo. Item lasso alenfrascripte mie maritate e dotate zoe Isabella, Bartolomea, Laura, Zenevra libre decem per una per raxone de institutione e omni altra legitima debita, che per raxone de natura alore podesse aspectare in li mey beni e volgio e comando che quele siano tacite e contente de questo Item laxo a Messer Anthonio e a Lonardo de Nogarolle mey fioli libre XXV per uno per raxone de institutione e per omni legitima debita a loro per raxone de natura o sia de altro subsidio de beni che forsi ge podesse aspectare in li mey beni, o sia parte de quelli volendo e comandando che de questo, loro romagnano contenti e may non possano venire contra la dita mia voluntade. Item volgio ordeno e comando che niuno de linfrascripti mey heredy e successori non possano may per alcuno tempo, e per alcuna conditione vendere ne alienare ne permutare, ne per altro modo transferire el dominio di li dicti mey beni senza urgentissimi e necessitatissima causa aprobata per li signori de la pietà. Item laxo mey comissarij et executori de la mia voluntade li Signori de la pietade insieme cum li dicti mey fioli Lodovigo e Ysota mia fiola, dando a loro piena licentia che de l'entrate di li dicti beni possano exequire questa mia voluntade: con più comodo de linfrascripti mey heredy che se possa. In tuti li altri mey beni mobili e non mobili presenti e futuri et nominibus debitorum instituisso Lodovigo mio fiolo mio erede universale, e se el dicto Lodovigo morisse quandocunque senza fioli maschi legittimi naturali e de legitimo matrimonio nati, volgio che li dicti mey beni debia venire in la dicta mia fiola Ysota e quelli debia galdere tuto el tempo de la vita sua, e dopo la morte de la deta Ysota volgio che li dicti mei beni deveniant in li inprascripti mey fioli Messer Anthonio e Lonardo da Nogarolle o sia soy fioli maschi legittimi naturali e de bono matrimonio nati ut supra equavinciter e mancando alcuno de loro senza fioli maschi legittimi naturali ut supra volgio che li dicti mey beni siano de l' altro fradello, o sia de li soy heredy maschi legittimi naturali ut supra, intendando e declarando sempre la mia intentione che li dicti mey beni non enseno may de la casa da Nogarolle: Item lasso che sel dicto Lodovigo, Ysota, Messer Anthonio, Lonardo suprascripti morissini senza fioli maschi legittimi naturali ut supra e lore fioli senza filioli legittimi ut supra in infinitum, voio che li dicti mey beni deveniane a la sancta Casa de la pietade de Verona, con questo che li signori de la pietade siano obligati far celebrare omni anno uno anoale a sancta Anestaxia per l' anima mia e de li miei pasati e siano oltra de questo obligati aiutare maritare e suvenire in omni sua necessitade e in omni tempo tuti e tute li proximi e proxime parenti e parente che fuxine usiti de mi e de mi fioli e fiole, e se ge fosse qualche parente de li Bonromej bisognasse, a

tuti siano obligati fare subventione in omni tempo che bisognasse de lintrate de li mey beni e non possessione possano mai vendere ne impignare li dicti mey beni, intendando e declarando che tunc in questo caso li signore de la pietade possano retinere libras quadraginta omni anno pe li poveri de le dicte intrate. E in caso fusse che non se trovasse niuno de li predicti parenti o sia parente bisognasse ale qualle li dicti signori dovesse dispensare li dicti mey beni tunc volgio che li dicti signori siano obligati a tenere uno capellano a la dicta eclexia de Sancta Cecilia e darge libras centum omni anno de intrada per lamore de Dio e lui sia obligato celebrare a l altare da Nogarolle fundato in la dicta clexia, el resto siano obligati a dispensare ale dicte regasse de observantia. Et questa declara essere sua ultima voluntade e dispositione, la quale se non podesse vallere per ragione de testamento per alcuna sollepnitate ommissa vole che valia per raxone de codicilio, e se per codicilio non podesse valere per alcun manchamento volle che valia per donatione causa mortis e per altra melior via e forma e modo che podesse vallere, cassando e annullando uni altro testamento e ultima voluntade che l'avesse facto in passado e maxime uno testamento facto de MoiiijL del quale se dixè pentire e non volle che per niuno modo vaia.

Item lasso e gravo el dicto Lodovigo che daga a la dicta Ysota mia fiola uno lecto fornito perche al presente me ne trovo havere duy, e la mita de la drapamento de lino e cossi li mey cofony e le mie conse, che che se trovarano, li mey cofony siano divisi per mittade tra li dicti Lodovigo e Ysota.

Io dōp. Zuano q. Facini de Verona Arciprede de la clexia de Sancto Stefano de Verona scripssi et suprascripto testamento de voluntade e de comandamento de la prefata Madona Biancha perche ley non sapea scrivere la quale cognobi essere de sana mente e de bono intellecto ordenando el so testamento e la dicta zonta del legato del dicto lecto scripsi de voluntà e comandamento de la dicta Madona Biancha, e prega linfrascripti notari e testimoni che se voliano soto scrivere a lo dicto suo testamento, in testimonio de le qual cosse, me o sotto scripto e o sigillado con lo mio anello primo salimbacho posto da la parte destra del dicto suo testamento el quale e una testa de homo a di e millesimo suprascripto.

Ego dō Petrus Capellanus in Ecclesia Sancti Stephani Verone una cum infrascriptis testibus ad omnia et singula in hoc pagine presentis inferiori spacio facta contenta et scripta per suprascriptum D. Johanem omnibus simul presentibus et rogatus in ipsa pagine eiusque testamento suprascripte Domine Blanche mandato mea manu in testem me subcripsi et eam sigillo suprascripti Domini Johannis signavi habente in circulo caput hominis propter carentiam sigilli proprii die et millesimo suprascripto in secundo salimbacho posito a manu dextra.

Ego Petrus de Ponzonis f. q. D. ni Abrami de S. to Stephano Verone publicus Imperialis auctoritate notarius et Iudex ordinarius una

cum suprascripto domino Petro et infrascriptis aliis testibus ad omnia et singula suprascripta in huius pagine inferiori spacio contenta et scripta per suprascriptum D.^m Ioahenem omnibus simul presentibus et rogatis in ipsa pagina eiusque testamento suprascripte Domine Blanche mandato mea manu in testem me subscripsi et cum sigillo meo consueto habente quarterium signavi in tercio salimbacho a manu sinistra die et millesimo suprascriptis.

Ego Petrus Paulus rector scoliarium q. M. Iohannis de Sancto Stephano Verone una cum suprascriptis et infrascriptis testibus ad omnia et singula in hac pagina presentis inferiori spacio facta et scripta per suprascriptum D.^m Iohannem suprascripto de mandato suprascripte Domine Blanche de Nogarolis mea manu propria in testem me subscripsi et cum sigillo suprascripti D.^m Iohannis habente caput hominis signavi in sinambacho quarto a manu dextra quod ad manum ex cordulis super scriptis cere impressi die millesimo suprascriptis.

Ego Iacobus q.^a Constantii de Ponti de S.^o Stephano Verone publicus Imperiali auctoritate notarius una cum suprascriptis et infrascriptis testibus ad omnia et singula in hoc pagine presentis inferiori spatio facta et scripta per suprascriptum D.^m Ioahenem omnibus simul presentibus et rogatis in ipsa pagina eiusque testamento mandato suprascripte domine Blanche mea manu in testem me subscripsi et eam sigillo infrascripti Iohannis Benedicti habente caput hominis veteris signavi quod ad quintum ex cordulis suprascriptis cere impressi die et millesimo suprascriptis.

Ego Marinus filius quondam Silvestri notarii de Cataldis publicus Imperiali auctoritate notarius de Sancto Stephano Verone una cum suprascriptis et infrascriptis testibus ad omnia et singula in hoc pagine presentis inferiori spatio facta et scripta per suprascriptum D.^m Ioahenem omnibus simul presentibus et rogatis in ipsa pagina eiusque testamento, mandato suprascripte Domine Blanche, mea manu in testem me subscripsi et eam sigillo meo habente in circulo H. C' signavi quod ad sextam ex cordulis suprascriptis cere impressi die et millesimo suprascriptis.

Ego Bartholameus f. q. B. Iohannis Picinini de Vellois de Sancto Stephano Verone publicus imperiali auctoritate notarius una cum suprascriptis et infrascriptis testibus, ad omnia et singula in hoc pagine presentis inferiori spacio facta et scripta per suprascriptum B. Iohanem omnibus simul presentibus et rogatis in ipsa pagina eiusque testamento suprascripte Domine Blanche mandato mea manu et testem me subscripsit et eam sigillo suprascripti Petrino de Ponzonibus signavi quod ad septimum ex cordulis suprascripti cere impressi die et millesimo suprascripto.

Ego Bartholameus f. q. M. Antonii Sertoris de Montebello de ponte petre Verone publicus imperiali auctoritate notarius una cum suprascriptis et infrascriptis testibus ad omnia et singula in hoc pagina presentis inferiori spatio facta contenta et scripta per suprascriptum D.

Iohanem omnibus simul presentibus et rogatis in ipsa pagina in ipso testamento suprascripte Domine Blace mandato mea manu in testem me subscripsi et eam sigillo suprascripti Petri notari de Ponzonibus habente scutu in circulo signavi quod ad octavam ex cordulis suprascriptis cera impressi die et millesimo suprascriptis.

Ego Iohanes An-tonius de Stopanis filius Mr Bernardi Caliarj de Sancto Zilio publicus imperiali auctoritate notarius una cum suprascriptis et infrascriptis testibus ad omnia et singula in hoc pagine presentis inferiori spatio facta et contenta et scripta per suprascriptum D.^m Iohanem omnibus simul presentibus et rogatis in ipsa pagina in ipso testamento D. Blance mandato mea manu in testem me subscripsi et eam sigillo suprascripti Marini de Cataldis signavi quod ad unam ex cordulis suprascriptis videlicet nonam cere impressi die et millesimo suprascriptis.

Ego Iohanes Benedictus filius Antonii de Mai.^o — de Pigna Verone publicus Imperiali auctoritate notarius una cum suprascriptis testibus ad omnia et singula in hoc pagine presentis inferiori spatio scripta contenta, et scripta per suprascriptum Iohanem omnibus simul presentibus et rogatis in ipsa pagina eiusque testamento suprascripte Domine Blanche mandato mea manu in testem me subscripsi, et eam sigillo meo proprio habente caput hominis veteris in circulo quod ex ultimam ex cordulis suprascriptis cere impressi, die et millesimo suprascriptis.

Ludov. Nogarola végrendelete ugyanott a 8-ik lapon van közölve :

Testamento di Lodouico Nogarola — 1483. 14 Luglio.

Item reliquit, et legavit Iure institutionibus Nobilibus Adolescentulis, et Minoribus D. Zeneurae, Isottae, Cassandrae, Juliae, Albae, Biancae et Bartholomeae Filiabus suis legitimis, et naturalibus ex dicta D. Clara, et cuilibet earum cum nubere contingerit, eas et quamlibet earum dari debere pro Doctibus suis Ducatos sexcentos Auri boni, et iusti ponderis pro quaque, et pro cuilibet Dote de bonis suis, et Haereditate quam tamen Dotem, et summam sexcentorum Ducatorum pro quaque augere possint comunis suis infrascripti usque ad Ducatos mille Auri, si eis placuerit, et quam Dotem augere maluerint similiter unicuique earum reliquit, et legavit pro denarijs quando nupserint Ducatos ducentos Auri boni, et iusti ponderis; Quae etiam denaria arbitrio Commissariorum augeri possint, si vero aliqua ex eis, aut omnes quod Deus auertat ante Matrimonium decederit, seu decederent in infrascriptos Heredes remaneant. Tunc Legata ipsa, seu Legatum decedentium cui decedentis si causa Testamenti facionem habent, et intestate, vel intestate decederint. Si vero Testari voluerint, et potuerint de trecentis tantum Auri ante Matrimonium ipsum testandi facultatem habeant residuo Legatorum Haeredibus remanente; Si autem Religionem quam Matrimonium aliqua, vel aliquae effectauerint, et Monasterium ingredetur, aut ingrederentur tunc ingredienti, vel ingre-

dientibus cuilibet tantum trecentos Aureos Legati, et Institutionis iure reliquit. Si vero Neutrae, et duobus elligerint, aut elligerit, et juris Genitricae, vel Fratibus infrascriptis habitare voluerint, tunc eis, et cuilibet earum eodem Iure Legati, et Institutionis reliquit Victum, et Vestitum condecenter, et honorificè apud eos in Domo eorum Fratrum realiter praestari et exhiberi, in quibus omnibus praemissis secundum casum contingentem ut supra, sua suis cognoscere refferendo ipsas Filias suas, et quamlibet earum sisi Haeredes, et Haeredem fecit, et instituit, ac esse voluit. Iubens, et mandans ipsas, et quamlibet earum tacitas, et tacitam fore et esse debere de omni, et toto eo quod petere possent aut habere deberent in Bonis, et Facultate ipsius Testatoris tam ratione Legitimae debitae Iure naturae, Tribellianicae, vel Falcidiae, quam omni, et qualibet alia ratione, iure, modo, vel causa. Deinde reliquit et legavit Magn., et Generoso Militi Dom. Antonio de Nogarolis Fratrem suo, quem diligit qu. praefacti D. Leonardi de Nogarolis partim ipsius Testatoris Domus de S. Cecilia in qua habitat Legatorius ipse ut ipse eam in totum habeat, et ea quidem Lege fecit vid. quod omnia Bona quae fuerunt de Bonis et Haereditatibus q. Dom. Blancae eorum Matris, et D. Isotae eorum sororis in totum remaneant Haeredibus dicti Testatoris, et de eis ad ipsum Magn. D. Antonium nihil pertinent etce.

Commissarios autem suos, et huius suae ultimae voluntatis et Testamenti Executores instituit, ordinavit, et esse voluit praefactam Mag. Dom. Claram Consortem suam, Magnificos Milites D. Antonium de Nogarolis eius Fratrem D. Christoforum de Peregrinis, nec non D. Zenonem de Turchis quibus omnibus, seu maiori parti eorum attribuit et convenit Auctoritatem, Bailiam, et Potestatem praedicta omnia exequendi, et adimplendi, et propter ea vendendi, et alienandi de Bonis, et Haereditate pro norma omnium praedictorum exequendorum.

In omnibus autem alijs suis Bonis Mobilibus, et immobilibus, iuribus et actionibus ubicumque sint, et esse reperiantur suos universales Haeredes instituit, et esse voluit dilectos filios suos legitimos, et naturales Galeotum, Alexandrum, et Carolum aequaliter, et aequis portionibus quo ad invicem substituit vulgariter pupillariter, et per Fideicommissum; si quis eorum sine filiis legitimis, et naturalibus decederent, ita quod alteri, altero deficiente filijs praedictis succedant. Si vero decerent omnes absque liberis legitimis, et naturalibus, et de legitimo Matrimonio procreatis: Tunc eisdem sic decedentibus proximiores Agnatos Masculos de legitimo Matrimonio natos de Familia ipsorum Nobilium de Nogarolis, in Stirpem, et non in Capita substituit ut ante vulgariter pupillariter, et per Fideicommissum; Prohibens, et omnino vetans ipsis filijs suis institutis Alienationem quorumcumque Bonorum ipsius Testatoris, ut in Descedentes ipsorum Haeredum institutorum, vel substitutorum Bona ipsa devenire possint; Quod si contra attemptaverit ipso iure non valeat irritum quoque sit, et inane etce.

⁸¹⁾ V. ö. Tomasini (Elogia . . . Patavii 1644. I. p. 342.): «Defuncta apud suos anno M.CCCC.LXVI. quiescit in aede S. Mariae Antiquae, ubi vetus sepulcrum spectatur hac inscriptione

COMITVM

DE NOGAROLIS SEPVLCRVM M.CC.X.»

Pontosabb leírását Sgulmèro úrtól kaptam: «L' iscrizione del sepolcro Nogarola che leggesi sull' arca di Mastino I. nel cimitero Scaligero annesso alla Chiesa di S. Maria Antica in Verona è questa:

SEPVLCRVM COMITVM DE
NOGAROLIS M.CC.XX...

Le cifre che seguono la seconda X furono raschiata e non si possono leggere più». Sgulmèro úr különben azon meggyőződésen van, hogy e felírás hamisítvány, először mert I. Mastino sírjára van vésvé, másodszor mert nem az akkor szokásos gót, hanem latin betűkkel van írva. — V. ö. még Torresani következő passusait: «Baylardinus (Nogarola a XIV. század elején) . . . occubuit, solemni pompa sepultus est in Arca prope Scalanos Principes ad Valuas Templi Sanctae Mariae Antiquae» és «Vetustissima Gentis Monumenta nobilissimaque sarcophaga supersunt in templo Sancti Laurentii Veronae. Ut antiquissimum visitur in Ecclesia Sanctae Caeciliae, relatum etiam ab Carusio in origine Gentis Contarenae Venetae Patriciae». — Isotát kétségkívül Szent Caecilia templomában anyja oldala mellett temették el; kár, hogy e templomot később magánházzá alakították át és hogy most már nincsen benne sír. — A Giuliani gróf birtokában levő XVIII-dik századból való feljegyzések közt ott olvasom, hogy «Leonardo Nogarola sepellito in S. Clemente ed Antonio fratello d'Isotta». Sansovino a családi czímer leírásához a következő megjegyzéseket csatolja: »si come si vede in Verona in piu luoghi, et spetialmente in S. Cecilia chiesa vecchissima et veneranda, dove è scolpita in un sepolcro fatto l' anno 1120, et in un' altro sepolcro d' Isnardo Cavaliere l' anno 1144. Si vede auco nella chiesa di Santa Maria Antiqua, presso a sepolchri de Signori della Scala, una sepoltura di questa famiglia fabricata l' anno 1210».

Nagyon bőbeszédű, de kevés hasznavehető adatot tartalmazó verses éleleírását Mario Filelfónak, a híres Filelfo fiának, tollából bírjuk. E költeményt, melyet bizonyos Clara Lanza Vegia felszólítására veronai tartózkodása alatt 1468-ban írt Filelfo, Mittarelli egy muranoi kéziratból a «Memorie per servire all' istoria letteraria» című gyűjteményben adta ki (Velence, 1755, VI. 6-ik és 7-ik rész). Voigt hibásan tartja kiadatatlannak. Maffei Scipio kézírata, melyben azonban csak kevés jó variáns van, a veronai káptalani könyvtárba került. Van még Filelfónak két olasz epigrammja Isota haláláról, a melyekről Favre Vilmos (Mélanges d'Histoire littéraire. Genève. 1856. I. p. 107.) tévesen azt hiszi, hogy még Isota életében irattak.

hazánkban. Székfoglaló *Bartal Antal* I. tagtól 1874. 182 l. 40 kr. — IV. szám. A határozott és határozatlan mondatról. *Barna Ferdinand* I. tagtól 1874. 31 l. 20 kr. — V. szám. Jelentés a m. t. Akadémia könyvtára számára keletről hozott könyvekről, tekintettel a nyomdai viszonyokra keleten. *Dr. Goldziher Ignác*tól. 1874. 42 l. 20 kr. — VI. szám. Jelentések: I. Az orientalistáknak Londonba tartott nemzetközi gyűléséről, *Hunfalvy Pál* r. tagtól. — II. A németországi philologok és tanfériak 1874-ben Innsbruckban tartott gyűléséről *Budenz József* r. tagtól. 1875. 23 l. 15 kr. — VII. szám. Az új szókról. *Fogarasi János* r. tagtól. 15 kr. — VIII. szám. Az új magyar orthologia. *Toldy Ferencz* r. tagtól. 1875. 28 l. 15 kr. — IX. szám. Az ik-es igékről. *Barna Ferdinand* I. tagtól. 1875. 32 l. 15 kr. — X. szám. A nyelvújításról. *Szarvas Gábor* I. tagtól. 1875. 25 l. 15 kr.

Ötödik kötet. 1875—1876.

I. szám. Nyelvészkező hajlamok a magyar népnél. *Barna Ferdinand* lev. tagtól. 1875. 40 l. 25 kr. — II. sz. A neo- és palaeologia ügyében. *Brassai Sámuel* r. tagtól. 1875. 48 l. 30 kr. — III. szám. A hangsúlyról a magyar nyelvben. *Barna Ferdinand* lev. tagtól. 1875. 48 l. 30 kr. — IV. szám. Brassai és a nyelvújítás. *Ballagi Mór* r. tagtól. 1876. 22 l. 15 kr. — V. szám. Emlékbeszéd *Krizsa János* I. t, felett *Szász Károly* I. tagtól. 1876. 40 l. 25 kr. — VI. szám. Művészet és nemzetiség. *Bartalus István* I. tagtól. 1876. 35 l. 20 kr. VII. szám. Aeschylus. *Télffy Iván* lev. tagtól. 1876. 141 l. 80 kr. — VIII. szám. A mutató névmás hibás használata. *Barna Ferdinand* I. tagtól. 1876. 15 l. 10 kr. — IX. szám. Nyelvtörténelmi tanulmányok a nyelvújításra nézve. *Imre Sándor* I. tagtól 1876. 97 l. 60 kr. — X. szám. Bérczy Károly emlékezete. *Arany László* I. tagtól.

Hatodik kötet. 1876.

I. szám. A lágy aspiraták kiejtéséről a zenében. *Mayr Auréltól* 10 kr. — II. szám. A mandusk szertartásos könyve. *Bálint Gábortól* 10 kr. — A rómaiak satirájáról és satirairóikról. *Dr. Barna Ignác* I. tagtól 20 kr. — IV. szám. A spanyolországi arabok helye az iszlám fejlődése történetében, összehasonlítva a keleti arabokéval. *Goldziher Ignác* I. tagtól. 50 kr. — V. Emlékbeszéd *Jakab István* I. t. fölött *Szász Károly* r. tagtól 10 kr. — VI. Adalékok a m. t. Akadémia megalapítása történetéhez. I. *Szilágyi István* I. tagtól. II. *Vaszary Kolozstól*. III. *Révész Imre* I. tagtól. 60 kr. — VII. Emlékbeszéd *Mátray Gábor* I. t. felett. *Bartalus István* I. tagtól 10 kr. — VIII. A mordvaiak történelmi viszonyosságai *Barna Ferdinand* I. tagtól 20 kr. — IX. *Eranos*. *Télffy Iván* I. tagtól. 20 kr. — X. Az ik-es igékről. *Joannovits György* I. tagtól 40 kr.

Hetedik kötet.

I. Egy szavazat a nyelvújítás ügyében. *Barna Ferdinand* I. tagtól 50 kr. — II. *Podhorszky Lajos* magyar-sinai nyelvhasznítása. *Budenz József* r. tagtól 10 kr. — III. *Lessing* (székfoglaló). *Zichy Antal* I. tagtól. 20 kr. — IV. Kapesolat a Magyar és szuomi irodalom között *Barna Ferdinand* I. tagtól 10 kr. — Néhány ösműveltségi tárgy neve a magyarban. *Barna Ferdinand* I. tagtól. 30 kr. — VI. *Rankavis Kleon* új-görög drámája. *Télffy Iván* I. tagtól. Ára 30 krajcár. — VII. A nevek új és új személynagairól. *Imre Sándor* I. tagtól. 20 kr. — VIII. Emlékbeszéd *Székács József* t. tag fölött, *Ballagi Mór* r. tagtól. 20 kr. — IX. A török tatár nép primitív culturájában az égi testek. *Vámbery Ármín* r. tagtól 10 kr. — X. *Bátori László* és a *Jordánszky-codex* bibliafordítása. (Székfoglaló.) *Volf György* I. tagtól 10 kr.

Nyolczadik kötet.

I. *Corvin-codex*ek. *Dr. Ábel Jenőtől*. 60 kr. — II. A mordvaiak pogány istenei s ünnepi szertartásai. *Barna Ferdinand* I. tagtól. 50 kr. — III. Orosz-lapp utazásomból. *Dr. Genetz Arvidtől*. 20 kr. — IV. Tanulmány a japáni művészetéről. *Gr. Zichy Ágosttól*. 1 frt. — V. Emlékbeszéd *Pázmándi Horvát Endre* 1839-ben elhunyt r. t. fölött. A születése századik évfordulóján, *Pázmádon* rendezett ünnepélyen, az Akadémia megbízásából tartotta *Szász Károly* r. t. 10 kr. — VI. *Ukkonpohár*. A régi magyar jogi szokásnak egyik töredéke. *Hunfalvy Pál* r. tagtól. 20 kr. — VII. Az ugynevezett lágy aspiraták phoneticus értékéről az ó-indben *Mayer Auréltól*. 60 kr. — VIII. Magyarországi humanisták és a dunai tudós társaság. *Dr. Ábel Jenőtől*. 30 kr. — IX. *Ujperzsa* nyelvjárások. *Dr. Pozder Károlytól*. 50 kr. — X. *Beregszászi Nagy Pál* élete és munkái. Székfoglaló *Imre Sándor* r. tagtól. 30 kr.

Kilenczedik kötet.

I. Emlékbeszéd *Schiefner Antal* k. tag felett. *Budenz J.* r. tagtól 10 kr. — II. A *Boro-Budur* Jáva szigetén. *Dr. gr. Zichy Ágost* I. tagtól 40 kr. — III. Nyelvünk

ujabb fejlődése. *Ballagi Mór* r. tagtól 20 kr. — IV. A hunnok és avarok nemzetisége. *Vámbery Ármin* r. tagtól 30 kr. — A Kún-vagy Petrarka-codex és a kúnok. *Hunfalvy Pál* r. tagtól 30 kr. — VI. Emlékbeszéd Lewes Henrik György külső tag felett. *Szász Károly* r. tagtól 10 kr. — VII. Ős vallásunk főistenei. *Barna Ferdinánd* l. tagtól 40 kr. — VIII. Schopenhauer esztetikája *Dr. Ruzsicska Kálmántól* 10 kr. — IX. Ős vallásunk kisebb isteni lényei és áldozat szertartásai. *Barna F. l.* tagtól 30 kr. — X. Lessing mint philologus. *Dr. Kont Ignácztól* 30 kr. — XI. Magyar egyházi népénekek a XVIII. századból. Székfoglaló. *Bogisich Mihály* l. tagtól 50 kr. — XII. Az analogia hatásáról, főleg a szóképzésben. *Simonyi Zsigmond* l. tagtól 20 kr.

Tizedik kötet.

I. A jelentésmond alapvonalai. Az alakokban kifejezett jelentések. (Székfoglaló) *Simonyi Zsigmond* l. tagtól 30 kr. — II. Etzelburg és a magyar hűnmonda. (Székfoglaló.) *Heinrich Gusztáv* l. tagtól 20 kr. — III. A M. T. Akadémia és a szömi irodalmi társaság. *Hunfalvy Pál* r. tagtól 20 kr. — IV. Értsük meg egymást. (A neologia és orthologia ügyében.) *Joannovics György* t. tagtól 30 kr. — V. Baranyai Decsi János és Kis-Viczay Péter közmondásai. *Ballagi Mór* r. tagtól 10 kr. — VI. Euripides tropusai összehasonlítva Aeschylus és Sophokles tropusáival. Mivéltségtörténeti szempontból. (Adalék a költészet összehasonlító tropikájához.) *Dr. Petz Vilmos* tanártól 60 kr. — Id. gróf Teleki László ismeretlen versei. *Szász Károly* r. tagtól 10 kr. — VIII. Cationale et Passionale Hungaricum. *Bogisich Mihály* l. tagtól 30 kr. — IX. Az erdélyi hirlapirodalom története 1848-ig. *Jakab Elek* l. tagtól 50 kr. — X. Emlékbeszéd Klein Lipót Gyula kültag felett *Dr. Heinrich Gusztáv* lev. tagtól 40 kr. — XI. Ujabb adalékok a magyar zene történelméhez *Bartalus István* l. tagtól 40 kr. — XII. A magyar romantizmus. (Székfoglaló.) *Banóczy József* l. tagtól 10 kr. — XIII. Ujabb adalék a magyar zene történelméhez. *Bartalus István* l. tagtól 40 kr.

Tizenegyedik kötet.

I. Ugor vagy török-tatár eredetű-e a magyar nemzet? *Hunfalvy Pál* r. tagtól 20 kr. — II. Ujgörög irodalmi termékek. *Dr. Télyf Iván* l. tagtól 40 kr. — III. Középkori görög verses regények. *Dr. Télyf Iván* l. tagtól 30 kr. — IV. Idegen szók a görögben és latinban. *Dr. Pozder Károlytól* 50 kr. — V. A csuvasokról. *Vámbery Ármin* r. tagtól 30 kr. — VI. A számlálás módjai és az év hónapjai. *Hunfalvy Pál* r. tagtól 20 kr. — VII. Telegdi Miklós mester magyar katechismusa 1562-ik évből. *Majláth Béla* l. tagtól 10 kr. — VIII. Káldi György nyelve. *Dr. Kiss Ignácztól* 50 kr. — IX. A Muhammedán jogtudomány eredetéről. *Goldziher Ignác* l. tagtól 10 kr. — X. Vámbery Ármin «A magyarok eredete című műve néhány főbb állításának bírálata. *Barna Ferdinánd* l. tagtól 60 kr. — XI. A nyelvfejlődés történelmi folytonossága és a nyelvőr. *Ballagi Mór* r. tagtól 20 kr. — XII. A magyarok eredete és a finn-ugor nyelvészet. I. Válaszom Hunfalvy Pál bírálati megjegyzéseire. *Vámbery Ármin* r. tagtól 30 kr.

Tizenkettedik kötet.

I. Seneca tragédiái. *Dr. Kont Ignácztól* 60 kr. — II. Szombatos codexek. *Dr. Nagy Sándortól* 30 kr. — III. A reflexiv és valláserkölcsi elem a költészetben s Longfellow. Székfoglaló. *Szász Béla* l. tagtól 30 kr. — IV. A belviszonyragok használata a magyarban. *Kúnos Ignác* és *Munkácsi Bernáttól* 50 kr. — V. A magyarok eredete és a finn-ugor nyelvészet II. *Vámbery Ármin* r. tagtól 50 kr. — VI. Kiktől tanult a magyar írni, olvasni? *Volf György* l. tagtól 50 kr. — VII. A kasztamuni-i török nyelvjárás. Irta *Thury József*. 50 kr. — VIII. Nyelvészeti mozgalom a mai görögöknél. *Télyf Iván* l. tagtól 20 kr. — IX. Boldogasszony, ősvallásunk istenasszonya. *Kálmány Lajostól* 20 kr. — X. A mondat dualismusa. *Brassai Sámuel* r. tagtól 60 kr.

A HELYES MAGYARSÁG ELVEI.

Irta: PONORI TEWREWK EMIL.

Tartalma: I. A nyelv mivoltáról. II. Nyelvünk viszontagságáról. III. Idegen szavaink. IV. Nyelvérzék és népetymologia. V. Purismus. VI. Neologismus. VII. Mondattan. VIII. A fordításról. IX. A helyes magyarság elvei.

Ára 50 kr.

A MAGYAR NYELVÚJÍTÁS ÓTA DIVATBA JÖTT IDEGEN ÉS HIBÁS SZÓLÁSOK BIRÁLATA, tekintettel az újítás helyes módjára.

Irta: IMRE SÁNDOR, a M. T. Akadémia tagja.

Tartalom: Bevezetés. — I. Hangtani újítások. — II. Szóragozás. — III. Szóképzés. — IV. Szófüzés. — V. Stíl.

Ára 1 frt.